

De Kamervoorzitter als primus inter pares: een contradictio in terminis?

Een vergelijkend onderzoek naar de representatieve patronen tussen de Kamervoorzitters in Nederland, Duitsland en België in de jaren zeventig.

Masterthesis Politiek en Parlement

Radboud Universiteit

Begeleider: dr. A. C. Hoetink

15 maart 2019

Rick van Verseveld

S4486633

Aantal woorden: 13.955

Radboud Universiteit

Voorwoord

Voor u ligt de masterthesis 'De Kamervoorzitter als primus inter pares: een contradictio in terminis?'. Het betreft een vergelijkend onderzoek naar drie Kamervoorzitters in Nederland, Duitsland en België gedurende de jaren zeventig. Deze scriptie is geschreven in het kader van mijn afstuderen aan de masteropleiding Politiek en Parlement aan de Radboud Universiteit te Nijmegen, gedurende de periode oktober 2018 tot en met maart 2019. Tijdens het schrijven van mijn scriptie stond mijn begeleider Carla Hoetink altijd voor mij klaar om mij verder te helpen door middel van het beantwoorden van vragen of een gezamenlijke brainstormsessie.

Bij deze wil ik haar van harte bedanken voor de uitstekende begeleiding en ondersteuning. Naast de inhoudelijke begeleiding, ben ik Carla Hoetink ook erg dankbaar voor de persoonlijke begeleiding. De weg naar dit eindproduct is vanwege gezondheidsredenen niet vanzelfsprekend geweest. Ik ben dankbaar voor het wonderlijke verloop van dit proces.

Daarnaast wil ik ook de volgende personen van harte bedanken. Koen de Brabander van de Van Ackerstichting in Brugge voor het telefonisch en online gegeven advies over Kamervoorzitter Van Acker. Studiegenoot Madeleine, met wie ik vaak op motiverende en effectieve wijze heb kunnen sparren. Ook wil ik mijn vrienden, ouders en familie bedanken voor hun steun. In het bijzonder mijn moeder en mijn vriendin, zonder hun liefdevolle hulp en woorden had ik het niet kunnen volbrengen. Tot slot dank ik ook mijn bonus-oma voor haar wijze raad en heerlijke maaltijden, mijn (aanstaande) zwager voor het vertalen van enkele Franse anekdotes en eenieder die ik voorts nog niet persoonlijk genoemd heb.

Ik wens u veel leesplezier toe.

Rick van Verseveld

Nijmegen, 15 maart 2019

Inhoudsopgave

INLEIDING	p.5
§ <i>De Kamervoorzitter als primus inter pares</i>	p. 7
§ <i>De Kamervoorzitter als cruciale functionaris</i>	p. 11
§ <i>De Kamervoorzitter als reflectie van de parlementaire cultuur</i>	p. 15
§ <i>De Kamervoorzitter in vergelijkend perspectief</i>	p. 17
§ <i>Onderzoeksvraag en situering</i>	p.18
§ <i>Methode en opbouw</i>	p.23
ANALYSE: Drie Kamervoorzitters in roerige tijden	p.27
Anne Vondeling (1972-1979): <i>‘Opperhoofd van de politiek’</i>	
Achiel van Acker (1961-1974): <i>‘Staatsman en nestor van de Belgische politiek’.</i>	
Annemarie Renger (1972-1976): <i>‘Grande Dame der Sozialdemokratie’.</i>	
CONCLUSIE	p.41
REFERENTIELIJST	p.44

“National parliamentary assemblies, as the main forum for political debate and the expression and confrontation of views, as well as for political argument among the people’s representatives, could not hold orderly and meaningful discussions that respect the legitimate right of the opposition to make its views known and of the majority to ensure adoption of its programme, transcending any obstructionist manoeuvres, unless there is a regulatory authority to act as arbitrator and guarantee its smooth functioning. This is why the speakership exists and, as it is a direct response to the requirements of parliamentary debate, it has been in existence for as long as Parliament itself”.

Georges Bergougous, *‘Presiding officers of national parliamentary assemblies. A world comparative study’* (1997).

Inleiding

De jurist George Bergougous illustreert met het citaat op de vorige bladzijde uit zijn vergelijkend onderzoek naar parlementsvoorzitters wereldwijd op treffende wijze het belang van de voorzitter. Het voorzitterschap is al sinds het ontstaan van parlementen in de negentiende eeuw een belangrijke factor in het parlementaire stelsel.

In het academisch onderzoek wordt veelal het traditionele onderscheid gemaakt tussen *collegiate presidencies*, samengesteld in een orgaan waarin de verschillende politieke stromingen in het parlement zijn gerepresenteerd, en *individual speakerships* waar de voorzitter vooral optreedt als de hoeder van de onafhankelijkheid en privileges van het parlement.¹ Die eerste vorm betekent echter niet altijd dat het voorzitterschap zelf collegiaal is samengesteld. Veel functies en taken binnen dat orgaan kunnen alsnog alleen worden uitgeoefend door de voorzitter. Andere personen dan de voorzitter kunnen echter wel een rol spelen in het toezien op de parlementaire gang van zaken. Deze vormt komt vaak voor in parlementen waar de *Leader of the House* in feite de leider van de parlementaire meerderheid is en daarom een beslissende rol speelt in het reilen en zeilen van het parlement. De individuele voorzitterschappen zijn vooral terug te vinden in de Britse traditie. Hier heeft de voorzitter veel macht heeft om de regels en procedures zelf te interpreteren, gebaseerd op de precedentes gemaakt door zijn voorgangers. In deze vorm van het voorzittersambt is de voorzitter vaak alleen verantwoordelijk, zonder zijn taken te delen in een collegiaal orgaan.

Politicoog Stanley Bach maakt nog een ander interessant onderscheid tussen voorzitterschappen wereldwijd. Enerzijds zijn er parlementen waar de voorzitter ook de leider van de parlementaire meerderheid is, ook wel 'partijdige voorzitters' genoemd.² Voorzitters zullen in dit geval ook hun bevoegdheden aanwenden tot maximaal voordeel voor zijn of haar eigen partij. Hier geldt de redenering dat hij gekozen is door de meerderheid in het parlement, oftewel zijn eigen partij of coalitie en is hij zowel loyaal aan als verantwoordelijk voor deze meerderheid. In dit systeem is er weinig tot geen invloed voor minderheden. De

¹ G. Bergougous, *Presiding officers of national parliamentary assemblies. A world comparative study* (Geneva: Inter-Parliamentary Union, 1997), p.3.

² S. Bach, 'The office of speaker in comparative perspective', *The Journal of Legislative Studies* 5:3-4(1999), p.213.

oppositie kan protesteren, maar beleid niet tegenhouden. Bach omschrijft de taak van de voorzitter in deze parlementen treffend als *'the speaker is to reign, not to rule'*.

Anderzijds zijn er ook parlementen waar de voorzitter een neutrale positie inneemt. Hier is de voorzitter de keuze en de hoeder van het parlement als geheel. Zelfs als de voorzitter gekozen is door een meerderheidspartij of coalitie, zal hij of zij het gehele parlement vertegenwoordigen. De meerderheid of coalitie heeft de voorzitter dus niet nodig als hun bewaker. Bach stelt dat de parlementsleden in dit geval vooral bezig zijn met hun eigen individuele belangen en programma's, en niet zozeer met het functioneren van het parlement. De voorzitter heeft voorts als taak om toe te zien op het functioneren van het parlement en de uitvoering volgens de grondwettelijke richtlijnen. Bach verwoordt hier de taak van de voorzitter als *'Let the speaker look out for the assembly'*.³

Welke rol de voorzitter ook precies vervult, feit is dat hij de autoriteit in het parlement belichaamt. Het uitoefenen van die autoriteit is een unieke aangelegenheid, aangezien parlementen geen hiërarchische instituten zijn maar samenkomen als gelijken. Hoewel het voorzittersambt dus net zo oud is als parlementen en er veel onderzoek naar het ontstaan en de ontwikkelingen van parlementen is gedaan, bestaat er relatief weinig onderzoek naar het ambt van parlementsvoorzitters zelf.

³ Bach, *'The office of speaker'*, pp. 215-216.

De voorzitter als primus inter pares

Het ambt van Kamervoorzitter heeft zich door de jaren heen op diverse terreinen ontwikkeld en uitgebreid. De PvdA-politicus Dick Dolman omschreef zijn voorzitterschap van de Nederlandse Tweede Kamer als iets wat niet zo heel veel om het lijf had, maar twintig jaar later omschreef PvdA-politica Gerdi Verbeet het voorzittersambt al als topsport.⁴

De juristen vormen de 'oudsten' als het gaat om onderzoek naar het functioneren van parlementen en de parlementaire regels en rechten. Er zijn voor veel landen diverse standaardwerken geschreven over het staatsrecht en de praktische invulling daarvan. Wat is de formele jurisdictie van bijvoorbeeld voorzitters en hoe verhoudt dit zich met de praktijk? Een van de belangrijkste hedendaagse werken is het boek *'Het Nederlandse parlement'* van prof. mr. Bovend'Eert en prof. mr. Kummeling, beiden hoogleraar Staatsrecht. Dit werk bevat een uitgebreide analyse van de organisatie, macht en bevoegdheden van de Staten-Generaal. Daarin is in het vijfde hoofdstuk ook de staatsrechtelijke positie van de Kamervoorzitter opgenomen, waar met name de nadruk ligt op de bevoegdheden die de Kamervoorzitter is toegekend door de Reglementen van Orde en de Grondwet. In hoofdstuk negen wordt voorts ingegaan op de veranderingen van de kabinetsformatie in 2012 waar de Tweede Kamervoorzitter een nieuwe taak heeft in de voorbereidingen van de besluitvorming van de Kamer om een nieuwe (in)formateur aan te wijzen.⁵ Die verandering laat zien hoe het ambt van voorzitter zich ontwikkeld heeft en welke gevolgen dit kan hebben voor bijvoorbeeld de representatieve rolopvatting en -invulling van de Kamervoorzitter. Andere veel geraadpleegde en gezaghebbende handboeken voor het Nederlands Staatsrecht zijn *'Constitutioneel recht'* van C.A.J.M. Kortmann (1990, herzien in 2016), *'Handboek van het Nederlandse Staatsrecht'* van der Pot (bewerkt door D.J. Elzinga en R. de Lange, 2014) en *'Het constitutioneel recht van het Koninkrijk der Nederlanden'* van P.J. Oud (1967). Laatstgenoemde is gedateerd, maar nog steeds goed bruikbaar voor het verkrijgen van inzicht in de historische ontwikkeling van enkele staatsrechtelijke leerstukken. Wat betreft Duitsland zijn er ook enkele standaardwerken voor het staatsrecht te vinden, waarin de federatie en de verhouding tussen verschillende staatsorganen helder beschreven wordt. Daarnaast zijn er ook artikelen

⁴ G. van der List, *Boven de partijen. De voorzitter van de Tweede Kamer* (Amsterdam: EW-boeken, 2018), p. 119.

⁵ P.P.T. Bovend'Eert en H.R.B.M. Kummeling, *Het Nederlandse Parlement* (Deventer: WoltersKluwer, 2017), pp. 183-199.

geschreven specifiek over de voorzitter van de Bondsdag, zoals het artikel van staatsrechtgeleerde Thomas Wilrich.⁶ *Handboek van het Belgisch Staatsrecht* van Alen en Muylle vormt een standaardwerk voor België, waarin de complexe staatsstructuur duidelijk wordt toegelicht en ook de staatshervormingen, het kiesstelsel en de regelgeving voor gemeenschappen en gewesten uitgebreid aan bod komt.⁷

Een kritische kanttekening is dat veel van deze werken een puur staatsrechtelijke benadering kennen. Er wordt geschreven, geanalyseerd en getoetst vanuit de grondwetten of Reglementen van Orde. Dat is belangrijk, maar er wordt niet of nauwelijks gekeken naar bijvoorbeeld de politieke praktijk of de parlementaire cultuur waarbinnen het staatsrecht beoefend wordt. Daarnaast missen deze benaderingen ook vaak hoe deze regels tot stand zijn gekomen of hoe zij worden toegepast in de politieke praktijk. De staatsrechtelijke benadering geeft een zeer relevant kader aan, maar men moet niet vergeten dat de praktijk, of de politieke invulling, heel anders kan zijn. De Kamervoorzitter wordt bijvoorbeeld geacht neutraal te handelen en boven de partijen te staan. Tegelijkertijd is de Kamervoorzitter in Nederland ook één van de 150 Kamerleden en dient de voorzitter mee te stemmen met moties en wetsvoorstellen en blijft de voorzitter onderdeel van een fractie en daarbij behorende werkzaamheden zoals fractievergaderingen. Dat dit in de politieke praktijk spanningen met zich mee brengt, blijkt ook uit het recent opnieuw ingebrachte voorstel van huidig Kamervoorzitter Arib om de Kamer uit te breiden tot 151 zetels, waarbij de extra zetel voor de voorzitter is die geen onderdeel meer zal uitmaken van een fractie en niet meer mee zal stemmen.⁸

Vanuit politicologische hoek is er ook in beperkte mate onderzoek gedaan naar parlementsvoorzitters. Een relevant onderzoek is het door politicoloog Stanley Bach geschreven *'The office of speaker in comparative perspective'* (1999). In dit onderzoek wordt het ambt van parlementsvoorzitter onderzocht in verschillende landen wereldwijd als belangrijk onderdeel voor het begrijpen van de dynamiek, ontwikkeling en activiteiten van parlementen. Het laat zien dat de parlementsvoorzitter een belangrijk onderdeel, zo geen constante factor, is van de parlementaire ontwikkelingen. Het boek *'Een plattegrond van de*

⁶ T. Wilrich, Der Bundestagspräsident, <http://www.rechtsanwalt-wilrich.de/documents/Bundestagspraesident.pdf> (Geraadpleegd op 10 december 2018).

⁷ A. Muylle en K.Allen, *Handboek van het Belgisch Staatsrecht* (Mechelen: Kluwer, 1995)

⁸ G. van der List, 'Khadija Arib: 'Breid de Tweede Kamer uit tot 151 leden', *ElsevierWeekblad* (2018).

macht' van de Belgische politicoloog Carl Devos (2016) schetst het politieke systeem van België, waarin de complexe aard en gevolgen van de federatie goed zichtbaar wordt gemaakt. Veel politicologisch onderzoek is gericht op theorievorming en een systematische benadering door bijvoorbeeld lijstjes met aspecten of kenmerken op te stellen. Het vergelijkend onderzoek naar democratische systemen van politicoloog Arend Lijphart is daar een goed voorbeeld van.⁹ In een uitgebreid vergelijkend landenonderzoek worden diverse aspecten geïnterpreteerd en vergeleken. Hierbij wordt er weinig gekeken naar de historische context of wordt er verder gegaan dan een inventarisatie.

Politicologie, of de wetenschap der politiek, wordt al eeuwenlang beoefend. Het politiek wetenschappelijke onderzoek van Aristoteles wordt immers gezien als het begin van de Westerse politieke wetenschappen. Na de Tweede Wereldoorlog veranderde de politicologische wetenschap door de zogenaamde *behavioral revolution* en het '*new institutionalism*'. Hier werd geprotesteerd tegen het grote staatsrechtelijke karakter van politieke wetenschappen. De politiek werd bestudeerd zoals ze zich volgens het staatsrecht zou moeten gedragen. Aanhangers van deze zogenaamde revolutie meenden dat politiek feitelijk bestudeerd zou moeten worden. Met andere woorden; niet de institutionele vorm, maar het feitelijke gedrag dient in een analyse centraal te staan. Onderzoekers legden daarmee meer nadruk op de instituties zelf en de manie waarop zij individueel gedrag structureren. Er kwam meer oog voor het feitelijk functioneren van instituties, en met name ook informele instituties. Dit heeft vooralsnog echter een bescheiden resultaat opgeleverd als het gaat om parlementaire instituties zoals de Kamervoorzitter.

Vanuit historische hoek is er thematisch onderzoek gedaan naar de rolverdeling en rolinvulling van Kamervoorzitters. Voor de ontwikkeling van het Nederlandse Kamervoorzitterschap en de veranderende rolverdeling van voorzitters is een goed en compleet overzicht terug te vinden in het derde hoofdstuk van het boek '*Macht der gewoonte. Regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945*' van politiek historica Carla Hoetink. Daarin concludeert Hoetink dat de voorzitters voor de naoorlogse parlementaire werkwijze een cruciale rol hebben gespeeld.¹⁰ Omdat de voorzitter is uitgegroeid tot de

⁹ A. Lijphart, *Patterns of Democracy. Government forms and performance in thirty-six countries* (New Haven: Yale University Press, 1999).

¹⁰ C. Hoetink, *Macht der Gewoonte. Regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945* (Nijmegen: Uitgeverij VanTilt, 2018), p. 145.

verpersoonlijking van de Kamer als instituut, is het belangrijk om de historische ontwikkeling van het voorzittersambt nauwkeurig in kaart te brengen wil men de parlementaire ontwikkelingen volledig begrijpen. Opnieuw wordt het belang van het voorzitterschap daarmee onderstreept. Daarnaast komt het voorzitterschap ook aan de orde in de parlementaire ontwikkelingen die geschetst worden in het boek *'In dit Huis. Twee eeuwen Tweede Kamer'* van historicus Remieg Aerts (2015). Ook de boeken van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis vormen een grondig overzicht van parlementaire geschiedenis in Nederland. Zij vormen een gezaghebbend fundament wat betreft de parlementaire geschiedenis van kabinetten sinds 1945.

Wat betreft België komt het voorzittersambt aan de orde in het boek de Belgische historica Els Witte *'Geschiedenis van de Belgische Kamer van volksvertegenwoordigers'* (2003). De Duitse historicus Feldkamp heeft het boek *'Der Bundestagspräsident Amt - Funktion – Personen'* geschreven, verdeeld in een aantal perioden, over de voorzitter van de Bondsdag waarin hij zowel een overzicht geeft van de verschillende voorzitters, als ingaat op de staatsrechtelijke positie en inhoud van het ambt.

Historici doen over het algemeen echter weinig vergelijkend onderzoek en daarmee kent veel onderzoek een uniek-nationale benadering. Transnationale patronen worden daarmee nauwelijks tot niet onderzocht en bovendien ontstaat door een al te grote focus op het verleden het risico dat hedendaagse fenomenen en de actualiteit geen rol spelen.

In het in 2018 verschenen boek *'Boven de partijen'* van politicoloog en Elsevier-publicist Gerry van der List wordt al in het voorwoord geconcludeerd dat er opmerkelijk weinig over dit onderwerp geschreven is. Het aantal artikelen over dit onderwerp is 'bovendien uiterst beperkt' en hoewel Nederland niet bepaald gebukt gaat onder een tekort van politicologen en historici, hebben maar weinig promovendi in de sociale wetenschappen interesse getoond in dit belangrijke parlementaire ambt.¹¹ De sociale wetenschappen kennen immers veel aandacht voor de maatschappij, bijvoorbeeld de inrichting en het functioneren van openbaar bestuur, het tot stand komen van overheidsbeleid of het staatsrecht. In deze context zou een studie naar het ambt van Kamervoorzitters een goed verdedigbare plaats innemen.

¹¹ List, *Boven de partijen*, p.9.

Vanuit de journalistieke hoek zijn naast het boek van Gerry van der List ook andere interessante (publieks-)boeken met historische inslag verschenen over de Kamervoorzitter. In het boek *'Over lijken. Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer'* geven Peter Bootsma en Carla Hoetink een lange reeks voorbeelden van (de ontwikkeling van) onparlementair of zelfs ontoelaatbaar geacht taalgebruik.¹² Tot 2001 kon de Kamervoorzitter op eigen gezag uitspraken van Kamerleden aanmerken als ontoelaatbaar en dat geeft ook een interessante kijk op de rolinvulling en -opvatting van Kamervoorzitters en hun representatieve invulling en verhouding tot Kamerlezen zelf. Als medewerker van de liberale fractie in het Belgische parlement verzamelde Emile Toebosch in zijn boek *'Het parlement anders bekeken'* (2006) tientallen feiten en gebeurtenissen over het parlement, waarin ook de verschillende voorzitters naar voren komen. De journalistiek en publieksboeken schetsen hiermee interessante verhalen die zeker een aanwinst vormen, maar tegelijkertijd is deze literatuur van een verhalend karakter en bieden zij bovenal weinig systematische duiding.

De Kamervoorzitter als cruciale functionaris

In de meeste landen wordt de parlementsvoorzitter gekozen onder de leden van het parlement en gebeurt dat zonder invloed van bijvoorbeeld de Koning, zoals in Nederland tot 1983 het geval was. De legitimiteit en het fundament van het gezag liggen daarmee in het parlement dat de voorzitter kiest en daarmee is de voorzitter een eerste onder zijn gelijken, de *primus inter pares*. Wereldwijd hebben parlementen vastgelegd hoe en uit welke geledingen de voorzitter moet worden gekozen, onder andere om te verzekeren dat de voorzitter de steun had van de grootste of voornaamste groep in het parlement. Zowel in België, Nederland als Duitsland was het gebruikelijk dat de grootste fractie in eerste instantie aanspraak maakte op het voorzittersambt, hoewel dit in Nederland nooit de status van gewoonterecht zou krijgen. Daardoor stond vaak al van tevoren vast wie er als Kamervoorzitter werd aangedragen. In Nederland zou dat zelfs getypeerd worden als een maatregel die kenmerkend is voor de pacificatiedemocratie. De keuze voor een nieuwe Kamervoorzitter was daarmee meer een kwestie van verdeling geworden, dan een kwestie van strijd. Pas tegen het einde van de twintigste eeuw raakte het belangrijke ambt van Kamervoorzitter meer gepolitiseerd. De keuze om over te gaan tot het vooraf opstellen van

¹² P.Bootsma en C. Hoetink, *Over lijken ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer* (Amsterdam: Boom, 2006).

een profielschets droeg daar in Nederland in grote mate aan bij. Voortaan kon ieder Kamerlid zich kandidaat stellen en waren er, in ieder geval in theorie, vrije verkiezingen. De nieuwe procedure werd een (voorlopige) afronding van de institutionalisering van het Kamervoorzitterschap in Nederland.¹³

Het ambt van de Kamervoorzitter is cruciaal in het parlementaire systeem en kent een aantal belangrijke aspecten. In de loop van de twintigste eeuw werd de prominente positie van de Kamervoorzitter steeds meer vormgegeven. De positie van primus inter pares bleef uitgangspunt, maar Hoetink stelt in haar boek dat dit wellicht meer iets zegt over de gewenste rolopvatting van de voorzitter dan over de reële positie. De voorzitter bekleedt immers het hoogste gezag in de Kamer.¹⁴

In de eerste plaats is de voorzitter een cruciale functionaris tijdens het vergaderen van het parlement. De voorzitter heeft immers de leiding over de plenaire vergadering en handhaaft de orde. Formeel wordt dat in het Nederlandse Reglement van Orde van de Tweede Kamer omschreven als 'het leiden van de werkzaamheden van de Kamer en van die van het Presidium' en ook het Reglement van Orde van de Bundestag sluit zich hierbij aan door als eerste te stellen dat de voorzitter en twee secretarissen de vergadering voorzitten. Het Belgische Reglement van Orde noemt dit voorts 'leiden en het woord voeren uit naam van de Kamer en overeenkomstig haar wens'.¹⁵

De voorzitter handhaaft voorts ook de orde tijdens de vergaderingen. Daarvoor heeft de voorzitter meerdere instrumenten tot zijn of haar beschikking die met name staan beschreven in het Reglement van Orde. De voorzitter kan Kamerleden vermanen, het woord ontnemen of zelfs uitsluiten van de vergadering. Bovendien let de voorzitter erop dat er ook ongeschreven regels in acht worden genomen, zoals het spreken via de Voorzitter om debatten niet uit de hand te laten lopen. Daarmee is de functie van Kamervoorzitter ook een functie van bliksemafleider. De voorzitter dient dus toe te zien op het naleven van de Reglementen van Orde en moet daarvoor dus ook uitstralen en uitleven dat hij de regels van

¹³ Hoetink, *Macht der gewoonte*, p. 151.

¹⁴ Hoetink, *Macht der Gewoonte*, p. 146.

¹⁵ Dienst Juridische Zaken en Parlementaire Documentatie van de Kamer van volksvertegenwoordigers, Reglement van de Kamer volksvertegenwoordigers, https://www.dekamer.be/kvocr/pdf_sections/publications/reglement/reglementNL.pdf (Geraadpleegd op 10 december 2018).

de Kamer beheerst. Het Duitse Reglement van Orde omschrijft het in abstractere zin door in het eerste artikel de voorzitter de taak te geven de waardigheid en de rechten van de Bondsdag te respecteren en toe te zien op eerlijke en onpartijdige debatten en de orde in het Huis te bewaren.¹⁶ Daarmee is de voorzitter dus ook een hoeder van een debatcultuur die gekenmerkt dient te worden door orde en waardigheid.

Bij alle agendapunten van de Kamer heeft de voorzitter een bemiddelende en sturende rol. Zo moet de Kamervoorzitter het aantal Kamervragen aan de hand van het een aantal criteria controleren en selecteren. De Kamervoorzitter is dus ook belast met het toewijzen van instrumenten en middelen. Zo worden op grond van het Reglement van Orde door de voorzitter de spreektijden vastgesteld en daaruit volgend ook de sprekersvolgorde. Tijd is immers een kostbaar goed in het parlement en daarom is enige vorm van rantsoenering noodzakelijk. Van Raalte noemt deze kwaliteitseisen voor de Nederlandse Kamervoorzitter in zijn standaardwerk over het Nederlandse parlement treffend 'het belang van een zakelijk verantwoorde, verdelende rechtvaardigheid'.¹⁷

De voorzitter en de ondervoorzitters vormen samen het presidium, waarbij de voorzitter voor ieder lid van het presidium een plaatsvervanger benoemt. De Kamer kan deze benoeming in Nederland aan zich houden. De voorzitter in Nederland beslist bij staken van stemmen de uitkomst. Het Duitse parlement kent een 'Raad van Ouderlingen', waarin de voorzitter en afgevaardigden van de fracties plaatsnemen. Deze Raad ondersteunt de voorzitter in zijn werk bij het coördineren van uitvoeren van de werkzaamheden in het parlement. Tot slot is er ook in België sprake van een collegiaal orgaan, omschreven als 'Het Bureau van de Kamer'. Deze bestaat uit de voorzitters, ondervoorzitters en andere leden die evenredig worden verdeeld over het aantal politieke fracties.

Terugkomend op de verdeling van Bergougnous tussen *collegiate presidencies* en *individual speakerships* zijn de voorzittersambten in Nederland, Duitsland en België te typeren als *collegiate presidencies*. Hoewel vele aspecten alleen door de voorzitter worden uitgevoerd of besloten, wordt deze wel ondersteund door een collegiaal orgaan, het presidium, waarin de diverse groepen in het parlement worden gerepresenteerd. Is deze indeling echter niet te

¹⁶ Deutscher Bundestag, Geschäftsordnung des Deutschen Bundestages, <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/10080000.pdf> (Geraadpleegd op 10 december 2018).

¹⁷ E. van Raalte, *Het Nederlandse parlement*, (Den Haag: SDU Uitgevers, 1958), pp.171-173.

kort door de bocht? Is het voorzitterschap wel te typeren door hoe het samengesteld is of is dat slechts een onderdeel? Hoewel de voorzittersambten in Nederland, Duitsland en België veel overeenkomsten kennen, zijn er immers ook duidelijke verschillen in positie, werkzaamheden en representatie.

De voorzitter is tot slot ook de vertegenwoordiger of de ambassadeur van de Kamer, zowel in relatie tot de regering als tot de samenleving. In Duitsland is de functie van voorzitter van de Bondsdag zelfs de op een na hoogste functie in het land en in België wordt de voorzitter nadrukkelijk omschreven als de woordvoerder van de Kamer. Onder meer bij staatsbezoeken en conferenties is de voorzitter hier aanwezig en houdt de voorzitter bij belangrijke maatschappelijke en politieke gelegenheden toespraken. In de loop van de twintigste eeuw trok de Kamervoorzitter volgens Hoetink steeds nadrukkelijker vertegenwoordigende taken naar zich toe zodat deze steeds meer vorm kreeg van een 'ambassadeursrol in publieke dimensie'.¹⁸

Tweede Kamervoorzitter Van Thiel werd vanaf 1963 steeds meer de man van het nieuwe medium televisie. De camera kreeg onder zijn voorzitterschap steeds vrijere toegang tot de Tweede Kamer en haar vergaderzaal. De parlementaire gang van zaken drong zo ook door in de Nederlandse huiskamers. Meerdere Kamervoorzitters schreven boeken, columns en redevoeringen over hun werk als vertegenwoordiger van het parlement. Met de komst van de televisie ontstonden er steeds meer publieke manifestaties van Kamervoorzitters en versterkte zo de autoriteit van het ambt. Volgens Van Raalte kon een voorzitter die ook buiten de Kamer vertrouwen en aanzien genoot, effectiever zijn werk doen.¹⁹

In de loop van de geschiedenis is dit representatieve takenpakket steeds verder gegroeid. Toen huidig Tweede Kamervoorzitter Arib aantrad, werd zij geconfronteerd met het EU-voorzitterschap van Nederland waar zij het Nederlandse parlement moest vertegenwoordigen. Daarmee waren er niet alleen op regeringsniveau, maar ook op parlementair niveau allerlei conferenties en bijeenkomsten georganiseerd waarin zij zowel moest voorzitten als Nederland vertegenwoordigen.

¹⁸ Hoetink, *Macht der Gewoonte*, p.153.

¹⁹ Van Raalte, *Het Nederlandse parlement*, p.149.

Dat ook in Nederland belang wordt gehecht aan de representatieve taken van de voorzitter, blijkt Ook uit de handelingen van de vergadering op 29 maart 2017 blijkt dat er steeds meer belang wordt gehecht aan de representatieve aspecten van het voorzittersambt. In deze vergadering is de verkiezing van een nieuwe voorzitter aan de orde. Meerdere Kamerleden van diverse politieke partijen gaan uitgebreid in op het belang van de representatieve taken van de voorzitter. Zo opent CDA-Kamerlid Keijzer haar bijdrage door te stellen dat ‘de voorzitter ons allemaal als volksvertegenwoordigers vertegenwoordigt en daarmee ook onze democratie’, noemt GroenLinks-Kamerlid Voortman de Kamervoorzitter een visitekaartje van de Kamer en daarmee een zeer belangrijke functie en hecht D66-Kamerlid Verhoeven grote waarde aan de functie van voorzitter vanwege de vertegenwoordiging van de Kamer in binnen- en buitenland.²⁰

De Kamervoorzitter als reflectie van de parlementaire cultuur

In de loop van de negentiende en met name twintigste eeuw groeit de Nederlandse Kamervoorzitter uit tot een verpersoonlijking van de Tweede Kamer als instituut en in die zin dus ook tot een reflectie van de parlementaire cultuur.²¹ De Kamervoorzitters hebben zoals eerder beschreven een belangrijke rol in het leiden en vertegenwoordigen van de plenaire vergaderingen. Over het algemeen is er weinig fundament voor gelegd in de vorm van wetten of reglementen. Erg precies worden de functie, taken en bevoegdheden niet beschreven. Dat heeft tot gevolg dat het voorzittersambt door de jaren heen is vormgegeven door de geschiedenis van tradities, maatschappelijke en parlementaire ontwikkelingen en door de verschillende interpretaties die voorzitters aan hun ambt gaven. De Kamervoorzitter is daarom bij uitstek een reflectie van de parlementaire cultuur. Uit het boek van Carla Hoetink worden de verschillende voorzitters van de Tweede Kamer getypeerd en beschreven. Het voorzittersambt, dat na de Tweede Wereldoorlog, uitgroeit tot meest vanzelfsprekende representant van de Tweede Kamer, is door de verschillende voorzitters steeds anders ingevuld.

Met formele veranderingen in hun functie had dat weinig te maken, maar met veranderingen in de uitoefening en invulling van het ambt door de verschillende Kamervoorzitters groeide

²⁰ Tweede Kamer der Staten-Generaal, Handelingen, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20162017-61-3.html> (Geraadpleegd op 14 januari 2019).

²¹ Hoetink, *Macht der Gewoonte*, p.145.

het aanzien en de inhoud van het voorzittersambt. De voorzitter werd meer en meer een publiek figuur en werd de representatieve invulling steeds belangrijker.

De Kamervoorzitters in Nederland, België en Duitsland vormen de representanten van het parlement en zijn de verbindende schakel tussen regering en Kamer en zijn de hoeder van de parlementaire vergadercultuur. De gezagscrisis in de jaren zestig en zeventig tastte ook het natuurlijke en vanzelfsprekende gezag van de Kamervoorzitter aan. De voorzitter was, en is, echter de enige die losstaat van partijpolitiek, neutraal boven de partijen dient te staan en staat voor de belangen van het parlement als geheel. De voorzitter is uitgegroeid tot een politiek instituut, binnen en buiten de Kamer. Dat maakt de voorzitter een belangrijke sleutel voor het in kaart brengen van de parlementaire ontwikkelingen en meer nog de parlementaire cultuur. De voorzitters weerspiegelen door de jaren heen hun parlementaire generatie, de maatschappelijke en politieke ontwikkelingen en hanteren dus verschillende rolopvattingen en -invullingen. De voorzitter bleef echter van groot belang, aangezien de voorzitter altijd het laatste woord heeft, leidinggeeft en initiatief neemt in de Kamer. Zo heeft elke voorzitter in zijn of haar tijd bijgedragen aan de parlementaire cultuur.

De Kamervoorzitter in vergelijkend perspectief

Over parlementsvoorzitters is niet veel geschreven. Politicoloog en publicist Gerry van der List concludeert met enige verbazing in het voorwoord van zijn recent verschenen boek *'Boven de partijen. De voorzitter van de Tweede Kamer'* dat er opmerkelijk weinig geschreven is over het voorzitterschap van de Tweede Kamer in Nederland. Hoewel er zeker onderzoek gedaan is naar het voorzittersambt van parlementen, zijn deze vaak volledig in een bepaalde discipline ingebed of een thematisch onderzoek binnen een breder thema zoals de geschiedenis van het parlementaire stelsel. Veel van deze studies laten de verschillen zien tussen parlementen waardoor de overeenkomsten tussen voorzitters(ambten) in verschillende stelsels en landen onderbelicht blijven. Waar het staatsrecht vooral de regel beschrijft, analyseert de politicologie op een vergelijkende en modelmatige wijze en maakt een historische analyse zichtbaar op welke manier politieke instituties feitelijk functioneren van het politiek bestel. Bovendien worden de meeste onderzoeken, zoals die van historica Carla Hoetink en politicoloog en publicist Gerry van der List gekenmerkt door een uniek nationaal karakter.

Deze scriptie poogt te onderzoeken of het wel gerechtvaardigd is om dit onderwerp vanuit een uniek-nationaal perspectief te benaderen.

Het vergelijken van parlementsvoorzitters in landen met een vergelijkbaar politiek stelsel komt in bestaand onderzoek ook nog nauwelijks voor. In veel gevallen worden de uitersten opgezocht en vergeleken met, bijvoorbeeld, het Verenigd Koninkrijk om de vergelijking zichtbaar en evident spannend te maken. Een vergelijking met Nederland komt al helemaal nauwelijks voor, laat staan een diepgaande internationale vergelijking. Hoewel deze onderzoeken nog vooral een inventariserend karakter kennen, laten bijvoorbeeld de onderzoeken van Bergougous en Bach zien dat om de parlementaire ontwikkelingen te begrijpen en in kaart te brengen een internationale vergelijking wel degelijk zin heeft.²²

Hoewel er dus relatief weinig over geschreven is, zijn veel aspecten wel degelijk interessant. Zoals uit het voorgaande blijkt, is de Kamervoorzitter de representant van het parlement als instituut. De voorzitter is immers de ambassadeur van de Kamer naar buiten toe. De rol van ambassadeur van de Kamer is een driedelige rol en wordt ingevuld ten opzichte van het parlement, ten opzichte van de regering en ten opzichte van de samenleving. De voorzitter reflecteert de parlementaire cultuur in een land, zoals blijkt uit de wetenschappelijke literatuur. Als *primus inter pares* is het dus interessant te kijken naar de rolopvatting en -invulling van de voorzitter en in het bijzonder de representatieve aspecten van de voorzitter ten opzichte van de Kamer, de regering of de samenleving.

Nederland, Duitsland en België kennen alle drie een stelsel van evenredige vertegenwoordiging en zijn zij bovendien volgens politicoloog Lijphart alle drie een consensusdemocratie. Hoewel een vergelijking van parlementsvoorzitters in landen met een vergelijkbaar politiek stelsel op het eerste gezicht wellicht niet evident spannend lijkt, is het wel degelijk interessant en relevant om juist deze vergelijking te maken. Er zijn immers ondanks het vergelijkbare stelsel wel degelijk duidelijke verschillen tussen de Kamervoorzitters van Nederland, Duitsland en België in hoe zij hun rol als *primus inter pares* (kunnen en mogen) invullen.

²² Zie onder andere de onderzoeken *'Presiding Officers of National Parliamentary Assemblies'* van G. Bergougous en *'The office of speaker in comparative perspective'* van S. Bach.

Het ontbreken van transnationaal, vergelijkend en verklarend onderzoek naar het voorzittersambt in parlementen vormt een grote lacune in het wetenschappelijk veld. De wetenschappelijke literatuur zoals hier gepresenteerd verdedigt daarom de keuze om een eerste poging te doen deze lacune te vullen door onderzoek te doen naar de eventuele patronen die zichtbaar zijn in de invulling van het voorzittersambt in Nederland, België en Duitsland.

De vraag of er sprake is van een *transnational pattern* vormt tegelijkertijd de relevantie van dit onderzoek. Zoals in het voorgaande al naar voren komt wordt veel van het bestaand vergelijkend onderzoek gekenmerkt door uniek-nationaal en een inventariserend karakter. Er is al veel nationale geschiedschrijving als het gaat om bijvoorbeeld de parlementaire ontwikkelingen. Maar internationaal blijft het vooralsnog vaak bij lijstjes die inventariseren welke landen consensusdemocratieën of meerderheidsdemocratieën zijn of hoeveel formele macht parlementen en parlementsvoorzitters hebben. Maar wat zegt dit eigenlijk? Het roept onmiddellijk de vraag op of al die aspecten wel zo uniek-nationaal zijn. Het is de moeite waard om voorbij het inventariserende karakter te gaan en meer op zoek te gaan naar een verklaring voor de verschillen en overeenkomsten van het Kamervoorzitterschap in Nederland, Duitsland en België tegen de achtergrond van het vergelijkbare politieke stelsel. Door nationale studies te overstijgen, kan onderzocht worden of de Kamervoorzitter in vergelijkbare politieke stelsels, en ook oudere politieke culturen, andere speelruimte hebben om op te treden als representant van hun instituut. Met andere woorden is het in de zoektocht naar een al dan niet bestaand transnationaal patroon, naast de waardevolle nationale geschiedschrijving, nu tijd voor vergelijkend onderzoek. Enig historisch én vergelijkend besef kan, zeker als het gaat om 'gezaghebbers', bijdragen aan vertrouwen en continuïteit in een samenleving die steeds meer wordt gekenmerkt door diversiteit en polarisatie.

Vraagstelling en situering onderzoek

De wetenschappelijke literatuur doet vermoeden dat er patronen zichtbaar zijn tussen de voorzittersambten van *like-minded* politieke stelsels als Nederland, België en Duitsland en dat er ruimte is voor een vergelijkend onderzoek tussen landen. Hoe de voorzitter precies gewaardeerd wordt en zijn rol invult en kan invullen als *primus inter pares* in de parlementen

van Nederland, Duitsland en België is dan ook onderwerp van deze scriptie. Dat leidt tot de volgende centrale vraagstelling in dit onderzoek:

Welke patronen zijn zichtbaar in de invulling van de rol van Kamervoorzitter, en dan met name als representant van het parlement, in Nederland, Duitsland en België in de late jaren zestig en zeventig?

Er is gekozen voor de jaren zestig en met name voor de jaren zeventig omdat deze tijden gekenmerkt worden door nieuwe fenomenen in politiek en maatschappij zoals de (gevolgen van de) gezagscrisis, mediatisering en personalisering van de politiek. Hoe stelt de Kamervoorzitter zich juist in deze tijden op als ambassadeur namens de Kamer naar buiten toe?

Met de komst van het presidium, in Nederland in 1966 en Duitsland (1969)²³, is de bestuurlijke context in veel parlementen, overeenkomstig met de indeling van Bergougous, collegiaal geworden. In het presidium zit de voorzitter van het parlement en een aantal ondervoorzitters die vaak de verschillende groepen in het parlement vertegenwoordigen. Tezamen vormen zij het dagelijks bestuur. Het heeft vooral een organiserende taak door het opstellen van de agenda en de voorbereiding van de plenaire behandeling van wetsvoorstellen.

De maatschappelijke en politieke context wordt echter gekenmerkt door personalisering en individualisering. In tijden van mediatisering en personalisering en de gezagscrisis in de jaren zestig moest ook de vanzelfsprekendheid van het gezag van de Kamervoorzitter ook werd aangetast. Zij bleven echter de belangrijkste representant van de Kamer. Kamervoorzitters zoals Anne Vondeling gaan zich steeds meer gedragen als hoeder van het parlement. In hoeverre doen de Kamervoorzitters van Nederland, België en Duitsland dit en waarom? Hoe legitimeren zij deze positie? Wat maakt een voorzitter nou een succesvol representant van de Kamer? Is dat zijn eigen handelen of speelt de verwachting of toestemming van de Kamer een rol? Speelt de persoonlijke statuering van de voorzitter ook een rol?

²³ W. Ismayr, *Der Deutsche Bundestag: Funktionen - Willensbildung - Reformansätze*, (Wiesbaden: Leske + Budrich, 1992) p.172.

Het is interessant om niet alleen naar uiterst verschillende landen te kijken, maar juist ook naar landen met een *like-minded* politiek stelsel zoals Nederland, België en Duitsland. De relatie tussen het politieke stelsel enerzijds en de verantwoordelijkheden en rolopvattingen van Kamervoorzitters anderzijds is zeker niet monocausaal te noemen, bijvoorbeeld alleen al vanwege verschillen in de (parlementaire) cultuur. Toch is het interessant om in kaart te brengen welke patronen zichtbaar zijn in de invulling van het voorzittersambt in landen met een vergelijkbaar politiek stelsel. Welke overeenkomsten en verschillen zijn er en hoe zijn deze te verklaren? In deze scriptie zal een vergelijking gemaakt worden van het voorzitterschap van drie landen met een vergelijkbaar politiek stelsel. Immers, alle drie kennen een systeem van evenredige vertegenwoordiging en zijn een consensusdemocratie.

Evenredige vertegenwoordiging is een kiessysteem waarbij het totaal aan uitgebrachte stemmen gedeeld wordt door het aantal zetels van het verkiesbare orgaan. De uitkomst van deze deelsom wordt de kiesdeler genoemd. Deze kiesdeler wordt ook gebruikt om het aantal zetels dat een partij behaalt te berekenen. Het aantal stemmen op een partij wordt dus gedeeld door de kiesdeler en de uitkomst hiervan wordt naar beneden afgerond. Als een politieke partij dus minder stemmen haalt dan de kiesdeler, levert dat geen zetels op. Het stelsel van evenredige vertegenwoordiging onderscheidt zich met andere kiesstelsels doordat vrijwel alle uitgebrachte stemmen meetellen voor de zetelverdeling. Dit is een groot verschil met bijvoorbeeld het meerderheidsstelsel, waar per district alleen de winnaar in het parlement komt en er dus hoe dan ook stemmen verloren gaan. Een partij die tien procent van de stemmen haalt, zal dus in een systeem van evenredige vertegenwoordiging ook recht hebben op (plusminus) tien procent van de beschikbare zetels. Nederland kent een volledig systeem van evenredige vertegenwoordiging. Door de lage kiesdrempel kent Nederland relatief veel partijen. Het parlement is daarmee een goede afspiegeling van wat er onder de bevolking leeft. Het is echter meestal onmogelijk om aan de verkiezingsuitslag af te leiden welke partijen volgens kiezers de regering zouden moeten vormen in de Tweede Kamer die 150 zetels telt. Op het eerste gezicht zichtbare tegenpolen kunnen zo een kabinet vormen, zoals de VVD en de PvdA in 2012 en veelal zijn er uitgebreide coalities en compromissen nodig waar de kiezer geen invloed meer op heeft.²⁴

²⁴ M. Camps en W. van der Woude, 'Kiesstelsels en coalitievorming'; , *Ars Aequi Maandblad* (december 2012).

Voorstanders van dit kiessysteem voeren vaak het argument aan dat de voorkeuren van kiezers goed worden weerspiegeld in het gekozen orgaan. Tegenstanders problematiseren het aantal partijen dat op deze manier kan plaatsnemen in het parlement en de onvermijdelijke gevolgen van coalitiepolitiek zoals de te maken compromissen.

België vormt een ingewikkelde federale staat met diepgewortelde sociale en economische tegenstellingen. De federale grondwet schrijft verkiezingen voor op basis van een systeem van evenredige vertegenwoordiging. In tegenstelling tot Nederland kent België daarin een kiesdrempel van vijf procent. Een politieke partij kan daarmee in de kieskring A wel de kiesdrempel halen, maar in kieskring B niet. Lange tijd werd de Belgische politiek gedomineerd door de christendemocraten, die coalities vormden met de liberalen of de sociaaldemocraten. De veelvuldige grondwetsherzieningen die nodig waren voor de grote staatshervormingen, die uiteindelijk hebben geleid tot een federale staat met drie gewesten en drie gemeenschappen met eigen autonome bevoegdheden, leidden enkele malen tot grote coalities waarin de drie hoofdstromingen samen regeerden. De taalkwesties tussen Franstaligen en Nederlandstaligen en staatshervormingen zorgden onder meer in de jaren zeventig en tachtig tot veelvuldige kabinetwisselingen. Alle gemeenschappen kennen een eigen parlement. Federale kabinetten moeten uit evenveel Franstalige als Nederlandstalige ministers bestaan, waaruit ook weer het principe van evenredige vertegenwoordiging naar voren komt. De kieskringen in België vallen samen met de negen provincies en arrondissementen en opvallend genoeg zijn er geen landelijke lijsten. In Vlaanderen kan alleen op Vlaamse en in Wallonië alleen op Waalse kandidaten worden gestemd. De verdeling in de Senaat en deelstaatappartementen wordt ook telkens gekenmerkt door de ingewikkelde structuur van de federatie België en dus worden de zetels verdeeld over de diverse gewesten en taalgroepen. Kiezers stemmen in een semi-open lijststelsel. Er kan een stem uitgebracht worden op een partijlijst (lijststem) of op een afzonderlijke persoon op een lijst (naamstem). België kent een representatief kiessysteem waardoor in een bepaald kiesdistrict vertegenwoordigers uit meerdere partijen worden aangeduid. Door de ingewikkelde structuur en de politieke partijen die vaak zijn opgesplitst in een Waalse en een Vlaamse tak moeten altijd coalitieregeringen worden gevoerd, hetgeen vaak erg moeizaam gaat.²⁵

²⁵ Muylle en Allen, *Handboek van het Belgisch Staatsrecht*, pp.25-221.

In Duitsland kunnen politieke partijen alleen in de Bondsdag komen als zij in geheel Duitsland meer dan vijf procent van de stemmen krijgt. Duitsland vormt ook een federale staat, maar een verschil met België en vooral Nederland is dat het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in Duitsland erg gericht is op personen en wordt daarom ook wel *'personalisierte Verhältniswahl'* of *'additional member system'* genoemd.²⁶

Consensusdemocratieën zoals Nederland, Duitsland en België worden volgens Arend Lijphart gekenmerkt door een verdeling van de macht tussen verticale niveaus van de overheid en op horizontaal niveau tussen verschillende sociale groepen op het nationale niveau.

Meerderheidsdemocratieën staan daar tegenover en worden gekenmerkt door centralisatie van de macht op centraal niveau in handen van een (krappe) meerderheid. Nederland, Duitsland en België kennen daarnaast een meerpartijstelsel, vaak brede kabinetten, evenredige vertegenwoordiging, sociale dialogen en bescherming van minderheden door hen representatie, autonomie of zelfs deelname aan bestuur te geven. Volgens Lijphart zijn dit allemaal kenmerken voor consensusdemocratieën. Bovendien voert Lijphart in zijn boek *Patterns of democracy* bewijs aan dat consensusdemocratieën *'kinder and gentler qualities'*²⁷ hebben dan meerpartijdemocratieën omdat consensusdemocratieën veelal verzorgingsstaten zijn en zich ook bezighouden met onderwerpen als milieu, ontwikkelingssamenwerking en gelijke rechten. De vraag is echter, of dit zich ook vertaalt naar de parlementaire, dan wel de politieke cultuur in een land.

Welke gevolgen zijn er dan voor de eerder beschreven tweedeling van Bergougous tussen *collegiate presidencies* en *individual speakerships* in parlementen wereldwijd? Zou deze tweedeling niet verfijnder moeten zijn? Zowel in Nederland, Duitsland als België wordt de Kamervoorzitter ondersteund door een presidium. De Kamervoorzitter staat aan het hoofd en gezamenlijk beslissen zij over de (dagelijkse) werkwijze van de Kamer. Met name in Nederland is in het presidium nagedacht over een evenredige vertegenwoordiging van de fracties in het parlement. In 2017 werd het presidium immers nog uitgebreid met een achtste lid, die de belangen van de kleinste partijen gezamenlijk zou behartigen.²⁸ Ook in Duitsland en België

²⁶ Karl-Rudolf Korte, *Wahlen in Deutschland*, (Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2013), pp. 45-73.

²⁷ Lijphart, *Patterns of democracy*, pp. 274-275.

²⁸ Tweede Kamer der Staten-Generaal, Handelingen, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-34686-9.html> (Geraadpleegd op 20 januari 2019) en Algemeen Dagblad, Kleine fracties ook vertegenwoordigd in Kamerbestuur, <https://www.ad.nl/politiek/kleine-fracties-ook-vertegenwoordigd-in-kamerbestuur~acaa69ff/> (Geraadpleegd op 20 januari 2019).

worden de verschillende partijen vertegenwoordigd met een eigen afgevaardigde in het presidium. Volgens de tweedeling van Bergougous zouden Nederland, Duitsland en België daarmee alle drie *collegiate presidencies* zijn.

Er zijn echter ook duidelijke verschillen. Nederland kent een open politiek stelsel met een lage kiesdrempel. Representatie wordt van groot belang geacht en dat komt tot uiting in het relatief grote aantal verschillende politieke partijen dat in het parlement zitting heeft. Duitsland kent daarentegen een meer gesloten politiek systeem met een hoge kiesdrempel. Het systeem is meer gericht op het bestuurlijke, dan het vertegenwoordigende aspect en is bovendien meer gericht op personen dan op partijen. Tot slot vormt België vanwege diepgewortelde sociaaleconomische tegenstellingen en vooral de taalstrijd tussen met name de Vlaams- en Franstalige gemeenschap een ingewikkelde federatie. Dat maakt het bestuurlijke systeem in België erg complex.

Methode

De invloed van het nieuw institutionalisme op de politieke wetenschappen vormde eerder al een inspiratiebron voor politieke cultuurhistorici, waaronder Carla Hoetink. Het vormt ook een inspiratiebron voor deze scriptie. Deze vernieuwing zorgde er immers voor dat politicologen meer zijn gaan kijken naar het belang van het zelfstandig handelen van politieke instituties en actoren en de structuur waarin zij zich bevinden. Het opende het tot dan toe wellicht het wat beperkte denken van politicologen over bijvoorbeeld politiek gedrag vanuit de functies die mensen vervullen in de politiek. Dat heeft vervolgens de weg geopend naar een rechtvaardiging voor onderzoek naar geschiedenis van instituties, parlementaire cultuur en dus ook de Kamervoorzitter.

Daar archiefonderzoek voor drie voorzitters in drie landen te omvangrijk zou zijn, betreft deze scriptie, in aansluiting op bestaande literatuur, een kwalitatief en verklarend onderzoek in de vorm van verder literatuuronderzoek. Het doel van literatuuronderzoek was het verzamelen en schrijven van een overzicht van de Kamervoorzitters en het politieke stelsel in Nederland, Duitsland en België. De literatuur is vooral gezocht in wetenschappelijke artikelen en tijdschriften en in handboeken van een bepaald vakgebied zoals het Staatsrecht. Bij kwalitatief onderzoek gaat het dus niet zozeer om statistische methoden, maar meer om het ontdekken van causale verklaringen en het analyseren van bronnen op het niveau van tekstuele inhoud. Daarbij is in het literatuuronderzoek voor deze scriptie gekozen om oog te

hebben voor de verschillende disciplines, dat wil zeggen politicologisch, historisch en staatsrechtelijk onderzoek. Met literatuuronderzoek wordt een overzicht verzameld van reeds bestaande informatie en onderzoek over het onderwerp van in dit geval Kamervoorzitters. Het voordeel daarvan is dat het een overzicht geeft van de context en laat zien waar de 'hiaten' zich bevinden. Om de betrouwbaarheid van het onderzoek hoog te houden is daarbij zo veel mogelijk gekozen voor objectieve bronnen en literatuur, waar bijvoorbeeld niet direct commerciële belangen aan hangen. Echter vormt dit zeker in deze scriptie een uitdaging, omdat er relatief weinig bronmateriaal voor handen was en dat vormt een nadeel van deze gekozen methode en om allesomvattende uitspraken te kunnen doen.

De eerste fase vormt het oriënteren op het onderwerp en het opstellen van een voorlopige onderzoeksvraag. Vervolgens vond er een literatuurverkenning plaats, waarbij een historiografie in kaart werd gebracht. Deze verzamelde informatie gaf de aanleiding tot het scherper (her)formuleren van de onderzoeksvraag en het schrijven van de status quaestionis. Tot slot heeft deze fase geleid tot het definitief opstellen van een onderzoeksplan en een centrale vraagstelling.

Het literatuuronderzoek werd gekenmerkt door een systematische methode, waarin vooral op zoek gegaan is naar achtereenvolgens de volgende aspecten:

- Zagen zij zichzelf als hoeder van het parlement?
- Mediatisering en publieke manifestatie in woord en geschrift, met name ook hun verhouding ten opzichte van het nieuwe medium televisie.
- Waar stonden de Kamervoorzitters in het spanningsveld tussen nabijheid en verhevenheid als politicus?

Met patronen worden in de vraagstelling de overeenkomsten en verschillen tussen de Kamervoorzitters in deze drie landen bedoeld. Welke overeenkomsten en verschillen zijn er precies? Welke verklaringen kunnen daarvoor gegeven worden? Een verantwoording voor de keuze van drie landen met een vergelijkbaar politiek stelsel is al eerder gegeven. Daarbij dient nog opgemerkt te worden dat ook om praktische redenen, zoals de beschikbaarheid van literatuur, gekozen is voor Nederland, Duitsland en België.

Afbakening periode en Kamervoorzitters

De rolopvatting en – invulling van voorzitters is een te groot onderwerp voor een masterthesis en zal daarom beperkt moeten worden tot een bepaald aspect, zoals die omschreven worden in het staatsrecht, de politicologie of de historische wetenschap. De representatieve kant van het voorzittersambt is een veelzeggend aspect, bijvoorbeeld omdat het een weerspiegeling vormt van de parlementaire cultuur. Desondanks ligt de focus in onderzoek vaak op de formele (machts-)aspecten. Hoe vullen de Kamervoorzitters in Nederland, Duitsland en België in tijden van mediatisering, personalisering en ontvoogding hun rol als Kamervoorzitter in en in het bijzonder het vertegenwoordigende, dan wel representatieve aspect van hun functie? En hoeveel ruimte krijgen zij daarvoor van het parlement waarvan zij de ‘eersten onder hun gelijken’ vormen? Welke spanningen treden hierop en wat zijn daarin de verschillen en overeenkomsten tussen Nederland, Duitsland en België? Al deze vragen vormen een rechtvaardiging om de representatieve patronen tussen de Kamervoorzitters in Nederland, Duitsland en België te onderzoeken.

De jaren zestig en zeventig vormen een interessante tijdsperiode in de parlementaire geschiedenis. Deze periode wordt gekenmerkt door de gezagscrisis en een personalisering en mediatisering van de politiek. In de analyse wordt hier verder op voortgegaan, maar de veranderingen in de samenleving en de politiek vormen de verantwoording voor de keuze van deze tijdsafbakening. Hoe hebben Kamervoorzitters in deze roerige tijden waar gezag niet meer vanzelfsprekend werd geacht hun ambt ingevuld en dan met name de representatieve invulling daarvan? Positioneerden zij zichzelf als vertegenwoordiger van het parlement? In welke mate werd hun ‘toegestaan’ zich als eerste onder gelijken te bewegen ten opzichte van de Kamer, de regering of de maatschappij en in hoeverre konden zij als het ware voor de troepen vooruitlopen?

Volgend uit deze tijdsafbakening levert dat de volgende Kamervoorzitters op. De Belgische Kamervoorzitter Achiel van Acker (1961-1974), de Nederlandse Kamervoorzitter Anne Vondeling (1972-1979) en de Duitse Kamervoorzitter Annemarie Renger (1972-1976). Daarbij is voor de selectie van voorzitters ook gekeken naar de mate van ‘eigenheid’ waardoor zij tussen hun voorgangers en opvolgers eruit springen als Kamervoorzitters voor dit onderzoek.

Deze scriptie poogt in een vergelijkende analyse met oog voor de historische context een antwoord te geven op de vraag welke patronen zichtbaar zijn in de invulling van het ambt, en in het bijzonder de representatieve aspecten daarvan, van de Kamervoorzitters in Nederland, Duitsland en België. Landen die, hoewel alle drie een systeem van evenredige vertegenwoordiging kennen, toch ook duidelijk van elkaar verschillen.

Opzet scriptie

In de analyse zullen de belangrijkste wapenfeiten van de Kamervoorzitters geanalyseerd worden, met in het bijzonder datgene in relatie tot de representatieve aspecten van het voorzittersambt. Hoewel er gekozen is voor drie Kamervoorzitters, respectievelijk de Nederlandse Kamervoorzitter Anne Vondeling, de Belgische voorzitter Achiel van Acker en de Duitse voorzitter Annemarie Renger zal vanwege de leesbaarheid en uitvoerbaarheid de analyse uit een gezamenlijk hoofdstuk bestaan. Nadien zal in de conclusie gepoogd worden patronen in kaart te brengen en antwoord te geven op de centrale vraagstelling van deze scriptie.

Analyse

Drie Kamervoorzitters in roerige tijden

Opperhoofd van de Nederlandse politiek Anne Vondeling (1972-1979), staatsman en charismatische nestor van de Belgische politiek Achiel van Acker (1961-1974) en de 'Grande Dame' van de Duitse politiek en sociaaldemocratie Annemarie Renger (1972-1976).

Hoetink concludeert in haar boek dat er een wisselwerking plaatsvond tussen de ontwikkelingen in het maatschappelijk debat, de opstelling van de Kamer en de mate en wijze waarop een voorzitter gebruik maakte van zijn macht. Persoonlijk gezag van de Kamervoorzitter hangt in grote mate af van zijn individuele, politieke en sociale vaardigheden.²⁹ De jaren zestig en zeventig worden gekenmerkt door de ontvoogding of de gezagscrisis in de maatschappij en door 'nieuwe' ontwikkelingen op het gebied van mediatisering en personalisering van de politiek. Deze ontwikkelingen wortelden zich in het spanningsveld van enerzijds dicht bij het volk zijn en anderzijds de verhevenheid en bijzondere status van het ambt dat zij vervullen. De Franse historicus Rosanvallon beschrijft dit spanningsveld voor politici met de termen *politics of proximity* versus *politics of eminence*.³⁰ Een ambt waar deze spanning al helemaal tot uiting komt, en dan in het bijzonder in de roerige jaren zestig en zeventig, is het ambt van Kamervoorzitter. Die als eerste onder zijn of haar gelijken ook tegelijkertijd het parlement in haar geheel als instituut vertegenwoordigt.

Een grote verandering in het voorzittersambt van de Tweede Kamer in Nederland werd al onder de voorganger van Anne Vondeling ingezet. Frans Joseph van Thiel was Kamervoorzitter van 1963 tot 1972. Al bij de aanvaarding van zijn functie liet hij weten minder ceremonieel te willen en hij was groot voorstander van het voor het volk begrijpelijk maken van de politiek. Achiel van Acker doorliep al een grote politieke carrière toen hij Kamervoorzitter werd in België. Wars als hij was van de elite, stond hij tegelijkertijd pal voor de positie van het parlement. Hij genoot grote autoriteit binnen en buiten de politiek. Die autoriteit werd uiteindelijk ook toebedeeld aan de Duitse Kamervoorzitter Annemarie Renger.

²⁹ Hoetink, *Macht der Gewoonte*, p. 196.

³⁰ P. Rosanvallon, *Counter-democracy. Politics in an age of distrust* (Cambridge, 2008).

Hoewel men binnen en buiten de politiek aanvankelijk erg moest wennen aan een vrouwelijke voorzitter, de eerste in de geschiedenis van Duitsland, wist Annemarie Renger op overtuigende wijze de Duitse Bondsdag te leiden en een rolmodel te zijn voor vele vrouwen.

Hoeder van het parlement

Met het aantreden van Anne Vondeling als opvolger van Kamervoorzitter Van Thiel werden de veranderingen in stijl en uitstraling in het Binnenhof concreet gemaakt. Hoewel Vondeling de directe opvolger was Kamervoorzitter Van Thiel werd het voorzittersambt heel anders opgevat.

Waar Van Thiel getypeerd kan worden als joyeuze en Bourgondische voorzitter, werd het contrast alsmear groter door de nauwkeurige, verantwoordelijke en hardwerkende instelling van Vondeling. Dat erkende Vondeling zelf ook door in een interview te stellen:

*‘De zwier en losheid van Van Thiel zal ik niet hebben. Ik ben van nature wat strakker en (...) gesteld op een efficiënte werkwijze’.*³¹

Passend bij de tijdsgeest in de jaren zestig en zeventig ontdeed Vondeling de kamer van ‘overbodig decorum’. Hoewel hij voorstander was van een zeker respect voor het parlement als instituut en haar leden, schafte hij enige pracht en praal en officiële regels zoals het aanspreken van vrouwelijke Kamerleden met ‘mevrouw’, dan wel ‘mejuffrouw’, af.³²

Vondeling zag het als voornaamste taak om orde op zaken te stellen en hij maakte veel werk van het reorganiseren en uitbouwen van de Kamer als bedrijf. De agenda moest op orde zijn, het taalgebruik verzorgd en de inzet efficiënt. De titel van zijn boek *‘De troonrede van Ridderzaal naar huiskamer’* typeert de stijl van Anne Vondeling als voorzitter van de Tweede Kamer gedurende de jaren zeventig. Met het boek gaf Vondeling een pleidooi om het taalgebruik in de politiek te vereenvoudigen. Vondeling was een geducht voorstander van de parlementaire democratie en stak dat niet onder stoelen of banken. Hij maakte veel werk van het verstevigen van de positie en de werkwijze van het parlement. Voor strikte gedragsregels

³¹ Hoetink, *Macht der gewoonte*, p. 200.

³² Ibidem.

voor politici pleitte hij echter niet, omdat politieke partijen daar zelf verantwoordelijk voor waren. Bovendien zou dit het wantrouwen in de politiek alleen maar doen laten toenemen.³³

In een interview bij zijn aantreden antwoordde hij niet te zullen optreden als schoolmeester van de Kamer. Door zijn ingrijpen voor en achter de schermen keerde die uitspraak zich tegen hem en werd zijn imago steeds meer getypeerd als die van schoolmeester. Daarin klonk de gevoelswaarde door van een ouderwetse hoofdmeester die met grote liefde voor zijn werk streng maar rechtvaardig handelde. In 1976 raakte Vondeling zelfs in opspraak doordat hij zich meende te kunnen veroorloven om zelf voorstellen te doen voor de agenda van de Kamer. Het kabinet stond op dat moment onder grote druk vanwege de chaos rondom de oorlogsmisdadiger Pieter Menten. Tijdens een plenaire vergadering in februari 1977 werd echter tijdens de evaluatie geconcludeerd dat voorzitter Vondeling niet over de schreef was gegaan en zich daarentegen 'keurig gedragen had'.³⁴

Dat Anne Vondeling als Kamervoorzitter een mening had over de werkwijze en inrichting van de Tweede Kamer moge duidelijk zijn, maar hij schroomde ook niet die mening buiten de Kamer te laten horen. Tijdens de ambtsperiode van Kamervoorzitter Van Thiel werd in 1966 officieel vastgelegd dat de voorzitter de Kamer naar buiten toe vertegenwoordigt.³⁵ De voorzitter kreeg daarmee als het ware een publieke taak, een taak die Kamervoorzitter Vondeling erg serieus nam.

Vondeling schreef boeken en werd meerdere malen geïnterviewd waarin hij pleitte voor veranderingen en verbeteringen in het aanzien en de werkwijze van de Tweede Kamer. Met diverse boeken wilde Vondeling laten zien dat de Tweede Kamer nog steeds een belangrijk instituut was dat niet aan macht had ingeleverd. In zijn boek *'De Tweede Kamer: lam of leeuw?'* geeft hij weerwoord tegen de veronderstelde legitimiteitscrisis van de Kamer, passend bij de tijdsgeest. Het vraagteken van de titel verdween al snel, want Vondeling vond dat de Kamer een leeuw zou moeten zijn en de macht die haar was toebedeeld moest gebruiken. Hij gaf daarmee het parlementaire bewustzijn een sterk impuls. In woord en geschrift gaf Vondeling zijn mening en versterkte daarmee de autoriteit van het ambt van Kamervoorzitter.

³³ List, *Boven de partijen*, p 53.

³⁴ Hoetink, *Macht der gewoonte*, pp. 168-169.

³⁵ Ibidem, p. 156.

Evenals Vondeling, was Van Acker overtuigd voorstander en warm pleitbezorger van het parlementair stelsel en de rechten en plichten van het parlement. 'Elk stelsel heeft zijn gebreken, maar het parlement dan nog de minst erge' zou hij later zeggen. Het parlement is een trefpunt, stelde van Acker tijdens zijn voorzitterschap. Als we die afschaffen is er geen vrijheid meer en kunnen er grote misbruiken ontstaan zoals in andere regimes. Van Acker zou als voorzitter, net als Vondeling en Renger, hameren op enkele parlementaire hervormingen. Zo stelde Van Acker de regel in dat interpellaties alleen tijdens het tweede deel van de zitting, dus pas na de stemmingen, mochten plaatsvinden. Bovendien maakte Van Acker werk van het verbeteren van parlementaire documentatie. Betrouwbare informatie was tot dan toe te weinig beschikbaar of het duurde te lang voordat relevante informatie beschikbaar was. Van Acker stelde dat daar een documentatiedienst voor nodig was en hanteerde daar een opvallend argument voor. Daar in elke grote fractie voor elk onderwerp specialisten zitten, kunnen kleine fracties zich dat niet veroorloven. De kleinste partijen waren in de ogen van Van Acker daarom het meest gediend met een betere documentatiedienst. Dit voorstel laat zien hoezeer Van Acker zich betrokken voelde bij de parlementaire werkzaamheden. Als voorzitter van de Kamer als geheel had hij ook oog voor de kleinere fracties en schiep hij de mogelijkheid voor elk Kamerlid om zich op te werken. De Kamervoorzitter is in deze gevallen ook een beschermheer van parlementaire minderheden. Zeker in tijden, zoals in Nederland in de jaren tachtig, waarin coalitiepolitiek stevig zijn intrede doet en het monistische karakter in het parlement kleine partijen enigszins buiten spel doet laten staan.

Net als Van Acker was ook Anne Vondeling bezig met het verbeteren van de parlementaire werkzaamheden. In zijn nieuwjaarstoespraak van 1975 vermeldde Vondeling dat hij in toenemende mate verdrietig was over de gebrekkige werkwijze van de Tweede Kamer. Tijdens zijn ambtsperiode kwam hij met meerdere voorstellen. Onder andere om de Kamer uit te breiden tot 225 leden en zelfs het afschaffen van de Eerste Kamer. Hoewel hij enigszins gedesillusioneerd concludeerde dat de Eerste Kamer typisch zo'n instelling is die maar niet wil verdwijnen.³⁶ Om die reden besloot hij in september 1976 het Reglement van Orde uit te breiden met twee nieuwe artikelen, waarin onder andere de Openbare Commissievergadering (OCV) werd ingevoerd. In juni 1975 omschreef hij alweer in een

³⁶ List, *Boven de partijen*, p. 50.

toespraak het parlement zelfs te zien als 'het ware paradijs'.³⁷ Hoewel Vondeling misschien wat rechtlijnig was in zijn denken, beschreven ondergeschikten hem ook als redelijk en verdraagzaam, een betrouwbare voorzitter die afspraken tot op de komma nakwam en nooit via de achterdeur probeerde binnen te halen wat door de voordeur niet was gelukt.³⁸

Renger besloot net als Van Acker en Vondeling ook tot een aantal belangrijke speerpunten in haar voorzitterschap, onderwerpen die tot dan toe gevoelig lagen zoals de verzoening met het Oosten en verbetering van de banden met Israël.³⁹ Typerend voor Renger is dat zij middels het dragen van haar kleding liet zien zich een hoeder van het parlement te voelen. Voor haar was het dragen van de juiste kleding een teken van respect voor het parlement als belangrijk instituut in het democratische Duitsland. Daarin ging ze ver want ze liet het niet na het net gekozen SPD-parlementslid Gerhard Schröder in 1980 op het matje te roepen vanwege het niet dragen van een stropdas. Die waarschuwing gaf ze af met duidelijk stem en houding waarin ze geen tegenspraak dulde.⁴⁰

Deze op het eerste gezicht wellicht wat vergezochte maatregelen doen ook denken aan die van Anne Vondeling. Ook hij hield zich bezig met het uiterlijk vertoon van het Binnenhof. Zo wilde hij het wassen van auto's op het Binnenhof verbieden en vertelde hij partijgenoot Hans van den Doel wekelijks dat hij eens naar de kapper moest gaan.⁴¹ Deze uitspraken en maatregelen van Kamervoorzitters als Vondeling en Renger laten aan de ene kant hun betrokkenheid en grote voorliefde zijn voor het parlement, maar werden soms ook opgevat als een moraliserende en betuttelende preek.

Van Acker was daarnaast ook groot voorstander van een unitaire Belgische staat en had daarom grote moeite met de federalistische tendensen in zijn tijd. In communautaire en taalkwesties stelde hij zich uitermate terughoudend op. Wellicht voorzag hij ook in het federale parlement grote problemen als de tweedeling alsmaar groter zou worden. Ook hieruit blijkt Van Acker zich als hoeder of bewaker op te stellen. Het parlementaire stelsel

³⁷ List, *Boven de partijen*, p.48

³⁸ D. Toussaint en W. Gortzak, Socialisme en democratie, http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/tijdschrift/SenD/SenD036/SenD_1979_12.pdf (Geraadpleegd op 14 februari 2019).

³⁹ D. Sturm, Eine große Sozialdemokratin, https://www.welt.de/welt_print/article1754213/Eine-grosse-Sozialdemokratin.html (Geraadpleegd op 14 februari 2019).

⁴⁰ G. Schröder, Gedenken an Annemarie Renger, <http://gerhard-schroeder.de/2008/03/13/staatsakt-annemarie-renger/> (Geraadpleegd op 14 februari 2019).

⁴¹ List, *Boven de partijen*, p. 54.

verdiende bescherming, en in zijn hoedanigheid als voorzitter achtte hij zichzelf de geschikte persoon zich daar over uit te spreken. Hij stelde zich op als voorzitter van het *gehele* parlement. Zijn eigen partij ging pas in 1978 uiteen in een Vlaamse en Waalse tak, een splitsing die uiteindelijk een bekrachtiging van de realiteit was. Het is daarom niet vreemd om te stellen dat Van Acker grootste moeite zou hebben gehad met de politieke realiteit in België vandaag de dag, waar helemaal geen nationale politieke partijen meer zijn.⁴²

Tijdens het premierschap van Achiel van Acker werd hij al geschetst als een uitgesproken, strak leidende eerste minister. Hij was hoofd van de regering en 'beheerste de ganse ploeg. Hij had medezeggenschap en beslissingsrecht over de meeste onderwerpen. Zelfs als de strekking van de meerderheid van de ministerraad anders was, achtte hij zichzelf beslissingsbevoegd. Bovendien eiste hij dat alle belangrijke beslissingen van zijn minister eerst langs hem gingen. Van Acker was daarom ongetwijfeld een autoritaire premier, hoewel zijn motieven oprecht waren. Hij voelde zich in grote mate verantwoordelijk en liet wel degelijk de andere partijen uitpraten en kon in die betogen ook van mening veranderen.⁴³ Deze karaktertrekken typeren bij uitstek Van Acker als persoon en in zijn werk. Ondanks zijn autoritaire manier van leidinggeven, wat goed verklaard kan worden vanuit zijn achtergrond dat gekenmerkt wordt door armoede, hard werken en opvoeding in de trant van 'je hebt niet te klagen', was Van Acker ook een man met respect voor ieders overtuiging en mening. Dat kenmerkt hem ook, maar alles ingebed in zijn levenslange strijd voor gelijkheid en solidariteit.

Het kordate handelen is iets wat Renger met Van Acker deelt. Haar rol als voorzitter van de Bondsdag vervulde Renger met bravoure. Ze leidde de plenaire vergaderingen onpartijdig, soeverein en op een resolute, doch charmante manier. Dat sprak Anne Vondeling schijnbaar aan, want hij sprak vol bewondering over de efficiëntie en inzet van het (West-)Duitse parlement in Bonn, waar op dat moment Annemarie Renger voorzitter was. Vondeling sprak vol bewondering: 'Ik zie niet in dat, als het in West-Duitse parlement wel kan, het in Nederland niet zou kunnen. In Bonn wordt nooit na 12 uur s 'nachts vergaderd'.⁴⁴

⁴² NRC Handelsblad, Barsten in België, <https://www.nrc.nl/nieuws/2005/08/06/barsten-in-belgie-10598278-a736038> (Geraadpleegd op 16 februari 2019).

⁴³ W. Dewachter, *De Mythe van de parlementaire democratie: een Belgische analyse* (Leuven: Acco, 1995) p. 207.

⁴⁴ Hoetink, *Macht der Gewoonte*, p. 199.

Op diezelfde manier vertegenwoordigde ze het parlement naar buiten toe. Renger initieerde hechtere parlementaire betrekkingen met oosterburen en leidde op die manier de allereerste Bundestagdelegatie naar landen als Polen en de Sovjetunie. Ze vond het daarnaast ook belangrijk om het parlement dichterbij de burger te brengen. Dat meer dan tachtig procent van de bevolking Renger kende als voorzitter van de Bondsdag zegt dan ook meer dan genoeg.⁴⁵

Mediatisering en publieke manifestatie

In de jaren zestig nam het belang van televisie en radio steeds meer toe. Eind jaren zestig werd het eerste televisiedebat in Duitsland gehouden. In Nederland echter al eerder. In aanloop naar de verkiezingen van 1963 werden vier debatten op de Nederlandse televisie uitgezonden. Dat was vernieuwend, want in de jaren vijftig werd televisie nog nauwelijks ingezet voor politieke discussies. Politiek was vooral aanwezig in de vorm van propaganda in de 'eigen' omroep naar de 'eigen kiezers'. De ontzuiling veranderde deze vaststaande patronen. Alleen de CPN, die niet was uitgenodigd, en de SGP, die principiële bezwaren had, deden niet mee aan de televisiedebatten in 1963. Anne Vondeling, toen nog partijleider van de PvdA, en Edzo Toxopeus (VVD) beten het spits af. Waar politici tot dan toe in de luwte hun werk konden doen, verschenen zij nu en soms op kwetsbare wijze regelrecht in de huiskamers. Voor de nieuwe generatie partijleiders in Nederland was dit een gunstig perspectief, het zorgde immers in één klap voor grote naamsbekendheid.

Kamervoorzitter van Thiel, de voorganger van Anne Vondeling, was ook content met 'de eigentijdse vormgeving voor het nobele steekspel' dat de Staten-Generaal bedreef.⁴⁶

Moderne media zoals de televisie, en haar kritisch oog, konden volgens Van Thiel alleen maar stimulerend en selecterend werken. De maatschappelijke veranderingen en moderniseringswensen van de jongere generaties werkten ook door in de politiek. Van Thiel wist met vaderlijk gezag de verstandhoudingen in de Kamer relatief goed te houden. Hij was een bindend figuur in tijden van grote polarisatie en straalde dat ook uit. Hoetink concludeert dat Van Thiel, hoewel hij de oude sfeer in de Kamer bleef uitdragen, nadrukkelijk aansluiting zocht bij de maatschappelijke ontwikkelingen en vernieuwingen door te pleiten voor meer

⁴⁵ B. Witter, Welche Frau hat das, was ich habe?, <https://www.zeit.de/1981/11/welche-frau-hat-das-was-ich-habe/komplettansicht> (Geraadpleegd op 18 februari 2019).

⁴⁶ Hoetink, *Macht der gewoonte.*, p.197.

openbaarheid en toegankelijkheid van de politiek. Een politiek die altijd toegankelijk en begrijpelijk is voor de 'gewone burger'. De grondwettelijke opdracht van representatie, 'De Staten-Generaal vertegenwoordigen het gehele Nederlandse volk', vond zijn opvolger Vondeling echter moeilijk in te vullen. De burger bij de staat betrekken is 'de tere kant van onze democratie' zou Vondeling later concluderen.⁴⁷

Toch was Vondeling van mening dat de rol van de parlementaire journalistiek, en de kanalen waarin zij de informatie aanbood, van wezenlijk belang was. Goede journalistiek en media als televisie konden voor een soepele overdracht naar de burger zorgen en bovendien voor acceptatie door de burger, en dus de kiezer, van het politieke wereldje.⁴⁸

In tegenstelling tot Vondeling had Belgische Kamervoorzitter Van Acker grote moeite met de mediatisering van zijn tijd. Als Kamervoorzitter verwoordde hij dat op een duidelijke manier: 'nooit, maar dan echt nooit, zolang ik leef, zullen televisiecamera's binnenkomen in dit parlement'. Wellicht had dat te maken met zijn verlegen karakter en het feit dat Van Acker nooit had gestudeerd en moeite had met het in zijn ogen grote elitaire karakter van onder andere het parlement. Van Acker hield ook van discretie en daar pasten camera's niet bij.

De Katholieke Kerk was alleenheerser in die tijd en veel parlementsleden hadden dubbele achternamen. Van Acker was echter van straatarm komaf, had niet gestudeerd en had vanuit zijn jeugd veel ongelijkheid gezien en meegemaakt. Wat dat betreft is Van Acker als het ware een van de eerste populistten in België. Veel politici uit geprivilegieerde milieus keken neer op Van Acker, die ook nog eens verlegen en onzeker was. Dat Van Acker zelf een lange carrière in de politiek heeft gehad, betekent niet direct dat hij tot de elite is gaan behoren. Het vechten tegen het establishment door van Acker is in dit geval meer van het type *if you cannot beat them, join them*.

De verkiezing van Renger tot voorzitter van de Bondsdag was voor veel commentatoren een kleine cultuurschok. Enkele uren na haar verkiezing gaf Renger een interview waarin ze 'Frau Präsidentin' als voorkeur opgaf om aangesproken te worden binnen en buiten het parlement. Dat maakte volgens Renger nog duidelijker hoe veel er veranderd was met de keuze tot een

⁴⁷ H. Goslinga, Tweede Kamer: lam noch leeuw, <https://www.trouw.nl/home/tweede-kamer-lam-noch-leeuw~a21d2303/> (Geraadpleegd op 18 februari 2019).

⁴⁸ Juryrapport Anne Vondelingenprijs 2014, <https://www.annevondelingprijs.nl/winnaars/juryrapport-anne-vondelingprijs-2014/> (Geraadpleegd op 18 februari 2019).

vrouw als voorzitter. Renger verwoordde vooral zelf dat het een grote vooruitgang was, want de pers was niet geheel enthousiast bij haar benoeming. Enigszins onbeholpen en ongemakkelijk schreven de kranten bij haar benoeming:

“Der erste weibliche zweite Mann im Staat”⁴⁹

Annemarie Renger wordt vaak omschreven als de ‘Grande Dame’ van de Duitse politiek en met name van de sociaaldemocratie. Dat was niet alleen te danken aan haar politieke carrière of haar leeftijd, maar ook vooral vanwege haar voorkomen. Renger was de eerste vrouw en de eerste sociaaldemocraat die president werd van de Bondsdag. Vanuit haar opvoeding in een sociaaldemocratisch gezin werd haar interesse voor de politiek gewekt. In de Tweede Wereldoorlog verloor Renger haar eerste man en drie broers. Na de oorlog werd ze al snel een van de vertrouwelingen van SPD-leider Kurt Schumacher. In 1952, na de dood van Schumacher, besloot ze zelf de politiek in te gaan. Vanaf 1953 zou ze meer dan dertig jaar onderdeel uitmaken van de Bondsdag, waarin ze tussen 1972 en 1976 als eerste vrouw voorzitter zou worden. Sindsdien gold Renger als een van de bekendste Duitse politici.⁵⁰

Renger zag niet op tegen haar taak en verantwoordelijkheid als voorzitter van de Bondsdag, ook niet tegen het feit dat ze de eerste vrouwelijke voorzitter was. Zelf antwoordde ze die vraag met gevoel voor humor en elegantie door zichzelf te vergelijken met ‘datgene wat al haar hooggeplaatste mannelijke voorzitters er in eerdere jaren van hebben terechtgebracht’.⁵¹ Ook kritiek wierp ze snel van zich af. ‘Kritiek hoort erbij in ons werk’ verklaarde zij na bijna veertig jaar in het parlement te hebben gezeten. ‘Daar moet je tegen kunnen, de Bondsdag is immers geen kostschool voor welgemanierde meisjes’. Met haar aanstelling en ambitie wilde Renger een statement maken voor de gevestigde orde die tot dan toe vooral werd gedomineerd door mannen. Die persoonlijke drijfveren lijken op Van Acker. Vechten tegen het establishment onder de noemer *if you cannot beat them, join them*.

⁴⁹ H. Lühmann, „Wenn ihr Männer das wolltet, könnten wir Frauen noch viel mehr“, <https://www.welt.de/politik/deutschland/article187252638/100-Jahre-Frauenwahlrecht-Bundestag-Feierstunde-mit-Rita-Suessmuth.html> (Geraadpleegd op 22 februari 2019).

⁵⁰ „Grande Dame“ der SPD: Annemarie Renger gestorben, <https://www.mittelbayerische.de/panorama-nachrichten/grande-dame-der-spd-annemarie-renger-gestorben-21934-art206810.html> (Geraadpleegd op 21 februari 2019).

⁵¹ Ps / Annemarie Renger (1919 - 2008), <https://www.trouw.nl/home/ps-annemarie-renger-1919-2008-~a522a6922/> (Geraadpleegd op 22 februari 2019).

Opvallend was de kritiek van feministen, die Rengers positie als louter symbolisch zagen en zelfs als een 'bevestiging van de mannelijke dominantie'.⁵² Desondanks was Renger met haar elegante voorkomen en gevoel voor stijl een representatief voorbeeld voor veel vrouwen en dat bleef niet onopgemerkt. Haar hoeden en kapsels waren legendarisch en gaven haar een natuurlijke autoriteit. Journalisten noemden haar zelfs 'Miss Bundestag'.⁵³

Nabijheid versus verhevenheid

Dat Anne Vondeling zijn voornaamste taak zag in het orde op zaken stellen moge duidelijk zijn. Met veel ijver en enthousiasme werkte hij in woord en geschrift op een volgens hem efficiënte wijze aan zijn idealen. De parlementariër in hart en nieren nam zijn taken zo serieus dat het soms bijna agressief overkwam. Het leverde hem niet voor niets de bijnaam van schoolmeester op. Vondeling zag zichzelf wel degelijk als representant van de Kamer, maar zijn bezoeken moesten wel van enig nut zijn. De rest van zijn tijd vulde hij vooral met zijn parlementaire bezigheden en het schrijven van artikelen en boeken. Vondeling was een Kamervoorzitter die beschikte over een ijzersterke zelfdiscipline.

Vondeling was ook een man die overtuigd was van zijn gelijk. Dat bleek al in zijn politieke carrière voordat hij voorzitter werd van de Tweede Kamer. Tijdens zijn ministerschap bleek hij wel degelijk deskundig te zijn en zijn intellect werd alom bewonderd, maar hij bleek tegelijkertijd souplesse te missen doordat hij te intellectualistisch overkwam. Daar is tegen in te brengen dat Vondeling maar al te goed begreep hoe belangrijk de populariteit bij een breed publiek was. In de jaren zeventig trachtte hij bijvoorbeeld kiezers te winnen door fiets- en wandeltochten te houden door het land. Na het verlies van zijn politieke leiderschap en het herstel van een ernstig auto-ongeluk was voor hem geen politieke rol van betekenis meer weggelegd, maar in zijn voorzitterschap van de Tweede Kamer kon hij zich weer volledig uitleven. Wie twijfelde aan de gezondheid van of protesteerde tegen de parlementaire democratie vond in Vondeling een waardige en mondige tegenspeler. Het motiveerde hem om de werkwijze en het aanzien van de Kamer en haar leden te verbeteren en efficiënter te

⁵² D. Childs, Annemarie Renger: Former Bundestag president, <https://www.independent.co.uk/news/obituaries/annemarie-renger-former-bundestag-president-796813.html> (Geraadpleegd op 24 februari 2019).

⁵³ R. Faerber-Husemann, Die erste „Miss Bundestag“ – Erinnerung an Annemarie Renger <https://www.vorwaerts.de/artikel/erste-miss-bundestag-erinnerung-annemarie-renger> (Geraadpleegd op 26 februari 2019).

maken. Met zijn ijver, kennis van zaken en passie voor de politiek dwong hij respect af. Zijn enthousiasme voor de politiek werkte aanstekelijk, maar zorgde er ook voor dat hij soms wat geïsoleerd over kwam. De plicht ging bij Vondeling boven alles en feestjes sloeg hij dan ook meestal over. Door weer en wind fietste hij vanuit Scheveningen naar zijn werk, een vaste dienstauto wees hij dan resoluut af.

Eind jaren zeventig schreef Kamervoorzitter Vondeling een brief naar de fractievoorzitters van de politieke partijen in de Tweede Kamer. Daarin stelde hij dat de Kamervoorzitter de bijzondere positie inneemt als hoeder van het parlement, die werk moet maken van de verdieping en versterking van de parlementaire democratie en de positie van de Tweede Kamer in het bijzonder. Vondeling was een Kamervoorzitter die deze opdracht serieus nam en van links tot rechts zijn positie wilde benutten.

Vondeling had ook zo zijn mening over de representatieve taken die hij moest uitvoeren als Kamervoorzitter. Hij bemoeide zich met de wijze waarop staatsiebezoeken werden uitgevoerd en hij liet weten (alleen) bezoeken van belang te willen afleggen. Bezoeken aan parlementen en andere bijzondere evenementen, geen 'onnozele bezoeken aan kinderbewaarplaatsen'.⁵⁴ Als hoeder van het parlement bemoeide Vondeling zich ook met het uiterlijk van de Kamer. De opstelling van de Kamer moest halffrond zijn zodat de Nederlandse cultuur van gesprek weerspiegeld werd en het gebouw van de Kamer moest uitermate toegankelijk zijn zodat de burger als het ware binnen is, zonder dat hij het in de gaten heeft.

Evenals Vondeling was Van Acker pleitbezorger om de politiek dichterbij de burger te brengen. Achiël van Acker werd op 8 april 1898 geboren in een gezin met twaalf kinderen. Het gezin had het niet breed en vanaf zijn zesde moest Achiël al zijn vader helpen bij het maken van rieten manden. Dit besluit betekende dat Van Acker alleen de lagere school af zou maken. Zijn achtergrond belette hem uiteindelijk niet om te gaan studeren en door zijn leeswoede kwam hij in contact met de socialistische beweging.

In het najaar van 1927 werd hij lid van de Kamer van Volksvertegenwoordigers en startte zijn landelijke carrière. Na de Tweede Wereldoorlog doorliep Van Acker een indrukwekkende politieke carrière. Achtereenvolgens was hij minister van Arbeid (september 1944 – februari 1945 en maart 1946), premier en minister van Steenkool (februari 1945 –

⁵⁴ List, *Boven de partijen*, p. 52.

maart 1946 en maart tot en met augustus 1946), minister van Verkeer (maart 1947 – juni 1949) en weer premier (1954-1958). Vanwege de Koningskwesitie, een politiek conflict over het al dan niet terugkeren van Leopold III als koning, zorgde ervoor dat de eerste drie regeringen van Van Acker kortstondig waren. Niettemin zetelde hij bijna een halve eeuw in de Kamer, hetgeen hem van grote autoriteit voorzag. Van 1961 tot 1974 werd Van Acker voorzitter van het federale parlement van België. Zelfs toen zijn eigen partij in de oppositie zat, en dat is erg uitzonderlijk, was Van Acker Kamervoorzitter. Een overeenkomst die hij overigens deelt met Anne Vondeling, want de PvdA leverde met Vondeling de voorzitter van de Tweede Kamer toen zij niet deelnam aan de regering.

De volgende beroemde anekdote typeert bij uitstek de overtuigingen en het karakter van Achiel van Acker, die weinig ophad met de Belgische elite.

Op een dag zat Achiel van Acker aan zijn bureau te werken, toen de machtige leider van de Franstalige christendemocraten en toponderhandelaar van de Belgische regering baron Jean-Charles Snoy et d'Oppuers binnenkwam. De baron werd benoemd tot generaal van het ministerie van financiën en ging zijn opwachting maken bij de Kamervoorzitter Achiel van Acker. Deze keek echter niet op van zijn papier toen de baron binnenkwam, alsof hij de baron niet had opgemerkt en dus maakte baron Snoy zijn aanwezigheid bekend door kuchend zijn naam te noemen: 'Snoy!'. Van Acker antwoordde zonder op te kijken 'Prenez une saise'. De baron was geschokt door zo'n onbeleefde behandeling en kuchte opnieuw met veel nadruk zijn naam: 'Snoy et d'Oppuers', waarop van Acker antwoorde: 'Prenez deux saises'.⁵⁵

Van Acker was de tweede Belg die zonder hoge diploma's de functie van Kamervoorzitter bekleedde.⁵⁶ Als Kamervoorzitter was Van Acker uitgesproken voorstander van de monarchie en voor de eenheid van het land, hij verzette zich tegen de confederale tendens in zijn tijd. *'J'agis, puis je réfléchis'* (Ik handel eerst en dan denk ik na) typeert de werkwijze van Achiel van Acker gedurende zijn gehele politieke loopbaan.⁵⁷ Het geeft hem het karakter van een manager van het land en van de staatszaken die moeten gebeuren. Van Acker toonde

⁵⁵ De Tijd, *Financiën*,

https://www.tijd.be/nieuws/archief/Financien/9508691?utm_campaign=nextarticle&fbclid=IwAR0iJp0Ipszt1Y0Wbuv-Ski8bldOj1grSEiKjcl36AWz_Ecb8DuJTYHPJXc (Geraadpleegd op 12 maart 2019).

⁵⁶ H. de Croo, *Geworteld in het leven. Mijn autobiografie* (Tielt: Uitgeverij Lannoo, 2018), p.79.

⁵⁷ K. Theakston en J. de Vries (eds.), *Former leaders in modern democracies* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012).

daadkrachtig leiderschap en was, gezien zijn achtergrond en opvoeding, een inspiratiebron voor mensen die in eerste instantie net als hij uit de boot dreigden te vallen.

Renger was in haar carrière net als Van Acker een rolmodel. Met name voor veel vrouwen en zij stelde zich ook zo op in haar werk als volksvertegenwoordiger. Haar verkiezing tot voorzitter betekende een nieuwe stap vooruit voor vrouwen in de politiek. Ten tijde van haar verkiezing waren er slechts 30 van de 518 parlementariërs vrouw.⁵⁸ Zelf vond ze dat de bevordering van gelijkheid tussen mannen en vrouwen een opdracht is voor iedereen. De gemeenschap, de staatsorganen, sociale verenigingen en individuen zelf. Toen Renger voorzitter van het parlement werd, was dat een bekroning op haar strijd voor gelijke rechten tussen mannen en vrouwen. Renger was voor veel vrouwen dan ook een rolmodel.⁵⁹ Een jaar na haar verkiezing was Renger al de bekendste en populairste politica van Duitsland. Ze oogstte ook veel bewondering. In de media werd zelfs geschreven dat Renger met haar gevoel voor stijl en klasse een filmdiva had kunnen zijn. 'Geschikt, charmant en resoluut' omschreef een WDR-correspondent Renger als voorzitter. Renger deed haar werk als voorzitter met stijl en zelfs met een presidentiële stijl.⁶⁰ Dat maakt haar herkenbaar, representatief en zeer populair, ook bij politieke tegenstanders. Vanuit haar achtergrond en idealen maakte ze werk van participatie en gelijkheid en dat gaf haar een opvallende achterban. Niet alleen onder arbeiders en vakbondsmensen, de traditionele achterban van de SPD, was zij geliefd. Ook bij nationaal-denkende protestanten, conservatieven en vrouwen was Renger mateloos populair.

In haar hele leven nam Renger voorbeeld aan Kurt Schumacher. Deze was leider van de SPD en werd in de oorlog gevangengenomen door de nationaalsocialisten, zwaar mishandeld en bracht daarop tien jaar in concentratiekampen door. Na de oorlog was Schumacher vastbesloten de SPD weer te gaan leiden, hoewel hij door zijn gevangenschap in een slechte gezondheid verkeerde. Renger was gegrepen door de ambitie en visie van Schumacher en zou haar leven lang voordragen houden over Schumacher.

⁵⁸ D. Childs, Annemarie Renger: Former Bundestag president, <https://www.independent.co.uk/news/obituaries/annemarie-renger-former-bundestag-president-796813.html> (Geraadpleegd op 1 maart 2019).

⁵⁹ Kämpferin für Frieden und Gerechtigkeit, <https://www.sueddeutsche.de/politik/staatsakt-fuer-annemarie-renger-kaempferin-fuer-frieden-und-gerechtigkeit-1.260454> (Geraadpleegd op 1 maart 2019).

⁶⁰ D. Sturm, Eine große Sozialdemokratin, https://www.welt.de/welt_print/article1754213/Eine-grosse-Sozialdemokratin.html (Geraadpleegd op 14 februari 2019).

In 1976 was ze kansloos tegen haar tegenstander Karl Carstens (CDU). De CDU werd de grootste partij en dus moest ze om partijpolitieke redenen aftreden. Ze was langzamerhand van een voorbije generatie, maar eindigde haar carrière als voorzitter in stijl door trots te stellen *'Ik heb bereikt wat ik wilde bereiken; ik heb bewezen dat een vrouw dit kan'*. Na haar aftreden was Renger nog veertien jaar vicepresident van de Bondsdag en houdt ze zich vooral bezig met buitenlandse betrekkingen, in het bijzonder de verzoening van Joods-Duitse betrekkingen.

Achiel van Acker overleed een jaar na het einde van zijn voorzitterschap. Hij gaat de geschiedenisboeken in als groots staatsman na een politieke carrière van bijna vijftig jaar. Zijn Nederlandse collega Anne Vondeling overlijdt in 1979 kort na zijn Kamervoorzitterschap als gevolg van een auto-ongeluk. Alle drie gaan ze de geschiedenisboeken in als kenmerkende voorzitters die 'hun' parlementen leidden met een strakke hand, maar vanuit een nog grotere passie voor het in hun ogen parlementaire paradijs.

Conclusie

In deze scriptie is gezocht naar een antwoord op de vraag: ‘Welke patronen zijn zichtbaar in de invulling van de rol van Kamervoorzitter, met name als representant van het parlement, in Nederland, Duitsland en België in de late jaren zestig en zeventig?’ Hiervoor is een literatuurstudie uitgevoerd met speciale aandacht voor de aspecten van hoeder van het parlement, mediatisering en publieke manifestatie in woord en geschrift en het spanningsveld van nabijheid versus verhevenheid in hun werk als Kamervoorzitter.

Uit de analyse is gebleken dat alle drie de Kamervoorzitters zichzelf in meer of mindere mate zagen als hoeder van het parlement. In een tijd waarin gezag in twijfel werd getrokken en er grote maatschappelijke veranderingen plaatsvonden, stonden zij aan het roer van een belangrijk democratisch instituut. Alle drie de voorzitters hadden een sterke mening over de werkzaamheden van het parlement en schroomden niet die mening ook te uiten. Bovendien gingen hun voorstellen en uitspraken verder dan alleen de parlementaire werkzaamheden. Dat blijkt wel uit de kledingvoorschriften die Renger hoog in het vaandel had en waar ook Vondeling opmerkingen over maakte. Alle drie kenden vanuit hun voorliefde voor het parlement een duidelijke, directe stijl van leidinggeven. Vooral Van Acker stond bekend om zijn autoritaire voorkomen. Daar kreeg hij zo nu en dan kritiek op, hoewel dat volledig ingebed was in groot respect voor zijn lange parlementaire staat van dienst.

De opkomst van het nieuwe medium televisie en de ontwikkeling van mediatisering die daarmee gepaard ging, brachten nieuwe kansen voor het parlement. Zowel Vondeling als Renger wisten daar gebruik van te maken en zagen in dat het een middel was om de burger dichter bij de politiek te krijgen. Ondanks dat hun motieven wellicht anders waren, Renger had in tegenstelling tot Vondeling ook emancipatie van vrouwen hoog op het vaandel staan, wisten beiden in woord en geschrift een gezag op te bouwen. De Belgische voorzitter Van Acker moest daarentegen niets hebben van televisiecamera's in het parlement. Wellicht speelde zijn voorkeur voor discretie en zijn verlegen karakter daarbij een rol.

Alle drie de voorzitters kregen te maken met kritiek, die met de gepaard gaande mediatisering en personalisering in hun tijd zichtbaarder werd. Opvallend is dat alle drie de voorzitters in meer of mindere mate kritiek kregen op hun ‘aanwezigheid’ als voorzitter. Zowel Vondeling als Van Acker kregen kritiek op hun schoolmeesterachtige en autoritaire

manier van leidinggeven. Renger moest zich als eerste vrouw extra bewijzen toen de pers bij haar aantreden enigszins onbeholpen bericht gaf van haar aantreden.

Bovendien maakte zowel Vondeling, als Van Acker, als Renger werk van het verkleinen van de kloof tussen burger en politiek. Het parlement dichterbij de huiskamer brengen, wat door de komst van televisie natuurlijk werd vergemakkelijkt, werd een doel op zich. In interviews en zelfgeschreven boeken maakten ze het belang van een representatieve democratie duidelijk. Van Acker was daarbij een voorbeeld voor laagopgeleiden. In een tijd waarin de Katholieke Kerk en de adel nog dominant aanwezig waren in het politieke bedrijf, wist hij zonder belangrijke diploma's een indrukwekkende carrière op te bouwen. Hij moest daarbij niets hebben van de elite. Renger was als eerste vrouwelijke voorzitter een voorbeeld voor veel vrouwen en werd al snel na haar aantreden een van de populairste politica van Duitsland. Hoewel van Acker, en in mindere mate ook Renger, streden tegen de heersende elite maakten beiden een lange staat van dienst in de politiek. Daar de kapsels, hoeden en kleding van Renger bijna legendarisch werden, kan men zich afvragen of zij zelf ook niet tot de elite zijn gaan behoren. Toch lijken beide eerder het motto *'if you cannot beat them, join them'* gevolgd te hebben. Van Acker en Renger waren populaire politici die het parlement naar tevredenheid leidden en daar een zeker aanzien voor genoten.

Interessant is de indeling van Bach uit de inleiding. In parlementen waar de voorzitter een neutrale positie inneemt, is de voorzitter vooral een hoeder van het parlement als geheel. Hij of zij vertegenwoordigt het gehele parlement, waarin de voorzitter dus niet de bewaker is van de belangen van de meerderheid of coalitie. Voorzitters zien hier vooral hun taak in het toezien van het functioneren van het parlement. Dat zien we terug in de voorzitterschappen van Vondeling, Van Acker en Renger. Drie doorgewinterde politici met een lange staat van dienst. Alle drie focusten ze zich op 'de gezondheid' van het parlement. Ze maakten werk van participatie, gelijkheid en betrokkenheid van partijen, parlementariërs en burgers. Die directe betrokkenheid leverde soms flinke kritiek op, waarin ze op enig moment zelfs van partijdigheid werden beschuldigd. Dat is het risico in dit politieke systeem waarin de voorzitter de eerste onder zijn gelijken is. De inhoud heeft ten allen tijden een politieke lading, waardoor de voorzitter het risico loopt daarin betrokken te raken. Bovendien is de voorzitter de representant van het instituut, maar kan deze niet te ver voor de troepen vooruitlopen.

In de inleiding werd al vastgesteld dat in Nederland, Duitsland en België sprake is van een collegiaal voorzitterschap. Alle voorzitters in deze scriptie hanteerden echter een strakke, persoonlijke manier van leidinggeven waardoor de vraag gesteld kan worden hoe collegiaal dit voorzitterschap dan nog is. Ligt het type voorzitterschap dan niet veel meer in de persoonlijke factoren van voorzitters? Deze verdere verfijning verdient een warme aanbeveling voor verder onderzoek. De individuele voorzitters geven een interessante blik in de rol van voorzitters in parlementen van vergelijkbare politieke systemen. Hoewel dit vergelijkende onderzoek daarmee een relevante en vernieuwende bijdrage biedt, betreft dit een masterthesis van beperkte tijd en omvang. Het voorzitterschap van parlementen, specifiek die van vergelijkbare stelsels, verdient een aanbeveling om verder uit te diepen. Daarvoor kan gekozen worden voor een uitgebreidere studie dan literatuuronderzoek alleen, bijvoorbeeld door archief- en beeldmateriaal te analyseren. Het is de moeite waard. De Kamervoorzitter is immers als primus inter pares de representant van het parlement en is daarmee een cruciale functionaris én weerspiegelt tegelijkertijd de parlementaire cultuur. Het hoogste democratische ambt vormt daarmee een belangrijke sleutel in het begrijpen van de ontwikkelingen in de parlementaire cultuur vandaag de dag.

Referentielijst

Aerts, Remieg, e.a., *In dit Huis. Twee eeuwen Tweede Kamer* (Amsterdam: Boom, 2015).

'Kleine fracties ook vertegenwoordigd in Kamerbestuur', *Algemeen Dagblad*, 11 mei 2017, <https://www.ad.nl/politiek/kleine-fracties-ook-vertegenwoordigd-in-kamerbestuur~aaca69ff/> (Geraadpleegd op 20 januari 2019).

'Annemarie Renger (1919 - 2008)', *Trouw*, 10 maart 2008, <https://www.trouw.nl/home/ps-annemarie-renger-1919-2008~a522a6922/> (Geraadpleegd op 22 februari 2019).

Baalen, Carla van, en Anne Bos, 'In vergadering bijeen. Rituelen, symbolen, tradities en gebruiken in de Tweede Kamer', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* 10 (2008), pp. 61-77.

Bach, S., 'The office of speaker in comparative perspective', *The journal of legislative studies* 5 (1999), pp. 209-254.

Bergougous, G., *Presiding officers of national parliamentary assemblies. A world comparative study* (Geneva: Inter-Parliamentary Union, 1997).

Besselink, L.F.M., P.P.T. Bovend'Eert, J.L.W. Broeksteeg en R. De Lange, *Het Staatsrecht van zeven Europese landen* (Deventer: Wolters Kluwer, 2018).

Bootsma, Peter en Carla Hoetink, *Over lijken. Ontoelaatbaar taalgebruik in de Kamer* (Amsterdam: Boom, 2006).

Bovend'Eert, P.P.T. en H.R.B.M. Kummeling, *Het Nederlandse Parlement* (Deventer: Wolters Kluwer, 2017).

Camps, M. en W. van der Woude, 'Kiesstelsels en coalitievorming', *Ars Aequi Maandblad* 14:9 (2012), pp. 914-918.

Childs, D., 'Annemarie Renger: Former Bundestag president', 17 maart 2008, <https://www.independent.co.uk/news/obituaries/annemarie-renger-former-bundestag-president-796813.html> (Geraadpleegd op 1 maart 2019).

Croo, H. de., *Geworteld in het leven. Mijn autobiografie* (Tiel: Uitgeverij Lannoo, 2018).

Dienst Juridische Zaken en Parlementaire Documentatie van de Kamer van volksvertegenwoordigers, Reglement van de Kamer volksvertegenwoordigers, https://www.dekamer.be/kvvcr/pdf_sections/publications/reglement/reglementNL.pdf (Geraadpleegd op 10 december 2018).

De Tijd, 'Financiën', 3 juni 2014, https://www.tijd.be/nieuws/archief/Financien/9508691?utm_campaign=nextarticle&fbclid=IwAR0iJp0lpszt1Y0Wbuv-Ski8bldOj1grSEiKjcl36AWz_Ecb8DuJTYHPJXc (Geraadpleegd op 12 maart 2019).

Deutscher Bundestag, *Geschäftsordnung des Deutschen Bundestages*, oktober 2017, <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/10080000.pdf> (Geraadpleegd op 10 december 2018).

Dewachter, W., *De Mythe van de parlementaire democratie: een Belgische analyse*. (Leuven: Acco, 1995).

Faerber-Husemann, R., 'Die erste „Miss Bundestag“ – Erinnerung an Annemarie Renger', 2 maart 2018, <https://www.vorwaerts.de/artikel/erste-miss-bundestag-erinnerung-annemarie-renger> (Geraadpleegd op 26 februari 2019).

Feldkamp, M.F. (ed.), *Der Bundestagspräsident. Amt - Funktion – Person* (München: Olzog Verlag, 2011).

Goslinga, H., 'Tweede Kamer: lam noch leeuw', *Trouw*, 19 april 2015, <https://www.trouw.nl/home/tweede-kamer-lam-noch-leeuw~a21d2303/> (Geraadpleegd op 18 februari 2019).

'Grande Dame' der SPD: Annemarie Renger gestorben', *Mittelbayerische*, 3 maart 2008, <https://www.mittelbayerische.de/panorama-nachrichten/grande-dame-der-spd-annemarie-renger-gestorben-21934-art206810.html> (Geraadpleegd op 21 februari 2019).

Hoetink, C., *Macht der gewoonte. Regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945*. (Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2018).

Ismayr, W., *Der Deutsche Bundestag: Funktionen - Willensbildung – Reformansätze*, (Wiesbaden: Leske + Budrich, 1992).

Juryrapport Anne Vondelingenprijs 2014, *Anne Vondelingprijs, de prijs voor heldere politieke journalistiek* <https://www.annevondelingprijs.nl/winnaars/juryrapport-anne-vondelingprijs-2014/> (Geraadpleegd op 18 februari 2019).

Korte, K.R., *Wahlen in Deutschland*, (Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2013).

,Kämpferin für Frieden und Gerechtigkeit', *Süddeutsche Zeitung*, 17 mei 2010

<https://www.sueddeutsche.de/politik/staatsakt-fuer-annemarie-renger-kaempferin-fuer-frieden-und-gerechtigkeit-1.260454> (Geraadpleegd op 1 maart 2019).

Lijphart, A., *Patterns of Democracy. Government forms and performance in thirty-six countries* (New Haven: Yale University Press, 1999).

List, van der, G., *Boven de partijen. De voorzitter van de Tweede Kamer* (Amsterdam: Uitgeverij Elsevier Weekblad, 2018).

List, van der, G., 'Khadija Arib: 'Breid de Tweede Kamer uit tot 151 leden', *ElsevierWeekblad* (2018).

Lühmann, H., Wenn ihr Männer das wolltet, könnten wir Frauen noch viel mehr, *Die Welt* <https://www.welt.de/politik/deutschland/article187252638/100-Jahre-Frauenwahlrecht-Bundestag-Feierstunde-mit-Rita-Suessmuth.html> (Geraadpleegd op 22 februari 2019).

Muyllé, A., K.Allen, *Handboek van het Belgisch Staatsrecht* (Mechelen: Kluwer, 1995).

'Barsten in België', *NRC Handelsblad*, 8 juni 2005,

<https://www.nrc.nl/nieuws/2005/08/06/barsten-in-belgie-10598278-a736038> (Geraadpleegd op 16 februari 2019).

Raalte, van, E., *Het Nederlandse parlement*, (Den Haag: SDU Uitgevers, 1958).

Rosanvallón, P., *Counter-democracy. Politics in an age of distrust* (Cambridge, 2008).

Schröder, G., Gedenken an Annemarie Renger, <http://gerhard-schroeder.de/2008/03/13/staatsakt-annemarie-renger/> (Geraadpleegd op 14 februari 2019).

Sturm, D., Eine große Sozialdemokratin,

https://www.welt.de/welt_print/article1754213/Eine-grosse-Sozialdemokratin.html

(Geraadpleegd op 14 februari 2019).

Theakston, K., J.de Vries (red.), *Former leaders in modern democracies* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012).

Toussaint, D., en W. Gortzak, *Socialisme en democratie*,
http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/tijdschrift/SenD/SenD036/SenD_1979_12.pdf
(Geraadpleegd op 14 februari 2019).

Tweede Kamer der Staten-Generaal, *Handelingen*,
<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-34686-9.html> (Geraadpleegd op 20 januari 2019)

Tweede Kamer der Staten-Generaal, *Handelingen*,
<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20162017-61-3.html>, Geraadpleegd op 14 januari 2019.

Wilrich, T. Der Bundestagpräsident, <http://www.rechtsanwalt-wilrich.de/documents/Bundestagspraesident.pdf> (Geraadpleegd op 10 december 2018).

Witte, de, E., Meynen, A. en Luyten, D., *Politieke geschiedenis van België. Van 1830 tot heden* (Antwerpen: Manteau, 2016).

Witter, B., *Welche Frau hat das, was ich habe?*, *Die Zeit*, 21 november 2012
<https://www.zeit.de/1981/11/welche-frau-hat-das-was-ich-habe/komplettansicht>
(Geraadpleegd op 18 februari 2019).